

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Δ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ
Τακτικοῦ Καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας

ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑ ΕΙΣ ΤΟΝ ΗΣΙΟΔΟΝ

Ἡ θεώρησις τῶν ἀνθρωπίνων ἀξιώσεων ὡς θείων ἰδιοτήτων ἐκλαμβάνεται γενικῶς ὡς κακὴ θεολογία. Ἐν τούτοις προϋποθέτει τὴν ἐξάρτησιν τῶν ἀποφασιστικῶν γεγονότων τῆς ζωῆς ἐκ τῆς ἠθικῆς στάσεως. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ὁ ἐξανθρωπισμὸς τοῦ ἀσταθμήτου παράγοντος εἶναι ἀπόδειξις ὑψηλοῦ πολιτισμοῦ καὶ οὐσιαστικῶς συμβαίνει, ὅταν ἡ πρᾶξις ἀποκτᾷ πολιτικὸν χαρακτήρα. Ὁ θεὸς δηλαδὴ ἐμφανίζεται ὡς ἄνθρωπος, ὅταν τὰ προβλήματα τῆς συμπεριφορᾶς ἐγκαταλείπουν τοὺς ἀγρούς καὶ τοὺς βοσκοτόπους, τοὺς θεμελιώδεις τόπους τῆς φυσικῆς του ἀποκαλύψεως, διὰ νὰ ἱεραρχήσῃ τὰ δεδομένα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν τὰ εἶδωλα τῶν πρωτογόνων λαῶν ἔχουν «ἀπάνθρωπα» χαρακτηριστικά, ἐφ' ὅσον ἐκφράζουν τὸν τρόπον τοῦ ἀνθρώπου ἐνώπιον τῶν συνταρακτικῶν φαινομένων τῆς φύσεως, τὰ ὅποια δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δαμασθοῦν οὔτε διὰ τῆς ἀτομικῆς ἰκανότητος οὔτε διὰ τῆς συνεργασίας.

Διὰ τὸν ἴδιον λόγον ἡ προσωποποίησις τῆς αἰτίας τῶν γεγονότων συνετελέσθη ἀρχικῶς εἰς τὸν φυλετικὸν χῶρον τῶν νομάδων, οἱ ὅποιοι ἐξιδανίκευσαν τὴν πείραν καὶ κατὰ συνέπειαν τὴν πατρικὴν ὕνεσιν διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν ἐκτάκτων καταστάσεων τοῦ μεταβατικοῦ των βίου. Ἐφ' ὅσον ἐξ ἄλλου τὸ ἄστεγον κράτος ἔπρεπε νὰ ὑπερασπίσῃ τὴν κινήτην του περιουσίαν καὶ νὰ διεκδικήσῃ τοὺς τόπους τῆς νομῆς, ἐχρειάσθη τὸν συντονισμόν τῶν ἐνεργειῶν ὑπὸ τὴν αἰγίδα ἐνὸς μαχητικοῦ προσώπου, τὸ ὅποιον—διὰ νὰ κατοχυρώσῃ τὴν δυνάμιν του—ἐθεωρήθη ὡς ἀπόγονος τοῦ ὑπερτάτου κυρίου. Ἐὰν εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν (μετὰ τὴν θεμελίωσιν τῶν πρώτων ἀστικῶν συνοικισμῶν ἐκ μέρους Ἑλλήνων μεταναστῶν, οἱ ὅποιοι διέπλευσαν τὴν θάλασσαν, χωρὶς νὰ διαλύσουν τὴν νομαδικὴν των συνοχὴν) ὁ σύνδεσμος τοῦ Διὸς καὶ τοῦ βασιλέως ἐτέθη (λόγῳ τῆς συμβιώσεως ἑτεροκλήτων στοιχείων, ἡ ὅποια ἐπέβαλλε τὴν γενίκευσιν τῆς εὐθύνης διὰ τὰ κοινὰ) ὑπὸ αἵρεσιν, ἦτο ἐπόμενον ὁ ἀνώτατος ἐκπρόσωπος τῆς δυνάμεως νὰ τηρήσῃ ἀντιδραστικὴν στάσιν καὶ νὰ ἐκφρασθῇ κυρίως διὰ τῶν φυσικῶν καταστροφῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν ἀντιξοοτήτων. Ἐφ' ὅσον τοῦ διέφευγεν ἡ ἐξέλιξις τῶν πραγμάτων, ἐνομίσθη ὡς ὑπαίτιος τῶν κακῶν, ὅπως θὰ ἐκφράσῃ τὴν δυσανασχέτησιν αὐτὴν ὁ Ἀγαμέμνων: «Ζεῦ πάτερ, οὗ τις σεῖο θεῶν ὀλοότερος ἄλλος»¹. Ὅπως ἐπίσης εἰς τὴν Παλαιστίνην ὁ θεὸς τῆς ἐρήμου θὰ ἰδιο-

1. Ὁμήρου, Ἰλιάδος Γ 365.

ποιηθῆ τὰ τρομακτικὰ γεγονότα, διὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὸ κύρος του μεταξύ τῶν Ἰσραηλιτῶν, οἱ ὅποιοι μετεξεπαιδεύοντο εἰς τὴν ἀγροτικὴν ζωὴν καὶ λατρείαν¹, ἀναλόγως καὶ αὐτὸς θὰ δώσῃ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι τὸν κατέχει μανία καταδιώξεως:

«Ἄλλὰ πατὴρ οὐμὸς φρεσὶ μαίνεται οὐκ ἀγαθῆσιν
σχέτλιος, αἰὲν ἀλιτρος»²

Ἐὰν ὅμως ὁ συλλογικὸς βίος ἐτοποθετήθῃ τελικῶς εἰς τὴν Ἰωνίαν ἐπὶ δημοκρατικῆς βάσεως, ὥστε νὰ ἐπιβάλλεται πρὸ παντὸς ἄλλου ἡ τήρησις τῶν γενικῶν μέτρων, ἐτέθησαν ὅρια ὅχι μόνον εἰς τὴν ἀνθρωπίνην, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν θεϊαν διαγωγὴν. Εἰς τὰ νεώτερα διὰ τοῦτο τμήματα τῆς «Ἰλιάδος» ὁ Ζεὺς περιορίζει τὸν αὐθαίρετον μετεωρολογικόν του ζήλον εἰς τὰ πλαίσια ἐνὸς παγκοσμίου προγράμματος, τὸ ὅποιον δὲν ἐπιτρέπει οὔτε εἰς τοὺς θεοὺς παρεκβάσεις. «Ὅταν θὰ ἔλθῃ π.χ. ἡ τελευταία ὥρα ἐνὸς ἐκ τῶν ἀπογόνων του καὶ θὰ σκεφθῆ λόγῳ τῆς ἰδιαιτέρας ἀγάπης, τὴν ὁποίαν ἔτρεφεν ἀπέναντί του, νὰ τὸν ἀπαλλάξῃ ἐκ τοῦ θανάτου, δὲν θὰ τολμήσῃ νὰ διαταράξῃ τὴν νομοτέλειαν:

«Ἄϊ κεν ζῶν πέμψῃς Σαρπηδόνα ὄνδε δόμονδε,
φράξῃο μὴ τις ἔπειτα θεῶν ἐθέλῃσι καὶ ἄλλος
πέμπειν ὄν φίλον υἷὸν ἀπὸ κρατερῆς ὑσμίνης»³

Ἐὰν ἐξακολουθῆ ἀκόμη νὰ ἐλέγχῃ τὰ φυσικὰ φαινόμενα, τὸ πράττει ἔκτοτε, διὰ νὰ ἐπιβραβεύσῃ τὴν δικαιοσύνην, ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ χαρακτηρίζῃ τὸν τοποτηρητὴν του ἐπὶ τῆς γῆς:

«Ὡς τέ τευ ἢ βασιλῆος ἀμύμονος, ὅς τε θεουδῆς
ἀνδράσιν ἐν πολλοῖσι καὶ ἰφθίμοισιν ἀνάσσων
εὐδικίας ἀνέχῃσι, φέρῃσι δὲ γαῖα μέλαινα
πυρρὸς καὶ κριθάς, βριθῃσι δὲ δένδρα καρπῶ,
τίκτει δ' ἐμπεδα μῆλα, θάλασσα δὲ παρέχῃ ἰχθυῶς
ἐξ εὐηγρεσίης, ἀρετῶσι δὲ λαοὶ ὑπ' αὐτοῦ»⁴

Διὰ τῶν καταστρεπτικῶν γεγονότων τῆς φύσεως ὁ ἐπιστάτης τοῦ

1. «Ἰδοὺ ἐγὼ φέρω κακὰ ἐπὶ Ἱερουσαλὴμ καὶ Ἰούδα» (Δ' Βασιλειῶν ΚΑ' 12), «Εἰ ἔσται κακία ἐν πόλει, ἦν Κύριος οὐκ ἐποίησεν;» ('Αμώς Γ' 6), «Ἰδοὺ ἐγὼ φέρω... πάντα τὰ κακὰ» ('Ιερεμίου ΜΒ' 17).

2. Ὀμήρου, Ἰλιάδος Θ 360/61.

3. Ὀμήρου, Ἰλιάδος Π 445-447.

4. Ὀμήρου, Ὀδυσσεΐας τ 109-114.

κόσμου θὰ ἐπιχειρήσῃ ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς νὰ τιμωρήσῃ τοὺς εὐγενεῖς, ὅταν παραβιάζουσι τὴν ἠθικὴν τάξιν :

«Ὡς δ' ὑπὸ λαίλαπι πᾶσα κελαινὴ βέβριθε χθῶν
ἡματ' ὄπωρινῶ, ὅτε λαβρότατον χέει ὕδωρ
Ζεὺς, ὅτε δὴ ῥ' ἄνδρεςσι κοτεσσάμενος χαλεπήνη,
οἱ βίη εἰν ἀγορῇ σκολιάς κρίνωσι θέμιστας,
ἐκ δὲ δίκην ἐλάσσωσι, θεῶν ὅπιν οὐκ ἀλέγοντες»¹

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον θὰ περιορισθοῦν τὰ ἰδιαιτέρα ἐνδιαφέροντα τῶν ἐκπροσώπων τῆς θείας δυνάμεως, οἱ ὅποιοι θὰ προβάλουσι ἀπὸ τῆς ὥρας αὐτῆς ὡς ἐπίτροποι τῶν κοινωνικῶν ἀξιών καὶ κατ' ἐπέκτασιν ὡς χορηγοὶ μόνον ἀγαθῶν πραγμάτων διὰ τὴν ζωὴν, ὡς «δωτῆρες ἑάων»². Ἐπ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα ὁ Βακχυλίδης θὰ ἰσχυρισθῇ ἀργότερον διὰ τὸν ἐπὶ κεφαλῆς τῶν θεῶν, ὅτι

«ἐν μέσῳ κεῖται κιχείν
πᾶσιν ἀνθρώποις Δίκαν ἰθεῖαν, ἀγνᾶς
Ἐθνομίας ἀκόλουθον καὶ πινυτᾶς Θέμιτος»³

Ὁ Ἀρχίλοχος ὅμως θὰ εἰρωνευθῇ τὴν θείαν δικαιοδοσίαν διὰ τῆς ἐπεκτάσεώς της καὶ εἰς τὸν κόσμον τῶν ζώων τὴν στιγμήν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ πολιτικὴ κωδικοποίησις τοῦ δικαίου περιώριζε τὴν θρησκευτικὴν σημασίαν τῶν πράξεων :

«ὦ Ζεῦ πάτερ Ζεῦ, σὸν μὲν οὐρανοῦ κράτος,
σὺ δ' ἔργ' ἐπ' ἀνθρώπων ὄρας
λεωργὰ καὶ θεμιστά, σοὶ δὲ θηρίων
ἔβρις τε καὶ δίκη μέλει»⁴

Ἄφ' ὅτου ἐντὸς τῆς πόλεως ἡ νοημοσύνη καθορίζει τὸν τρόπον ζωῆς, ὅσων λόγῳ τῶν (ἐγγείων ἢ κινητῶν) περιουσιακῶν των στοιχείων ἐξουσιοδοτήθησαν νὰ σταθμίζουσι τὴν κατάστασιν χάριν τοῦ κοινοῦ συμφέροντος, ὁ Ζεὺς θὰ ὑποχωρήσῃ ἐκ τῆς σκηνῆς τῶν δημοσίων ὑποθέσεων. Ἦδη ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς «Ὀδυσσεΐας» θὰ διαμαρτυρηθῇ ἐναντίον ἐκείνων, οἱ ὅποιοι συνεχίζουσι νὰ τοῦ προσγράφουσι τὴν διάψευσιν

1. Ὀμήρου, Ἰλιάδος Π 384-388. Πρβλ. Ἡσιόδου, Ἔργων 250/51 : «Ὅσοι σκολιῆσι δίκην ἀλλήλους τρίβουσι θεῶν ὅπιν οὐκ ἀλέγοντες».

2. Ἡσιόδου, Θεογονίας 46, 111.

3. Διθυράμβων 15 : Τῆς Ἑλένης ἀπαιτήσεως 53-55 (Snell).

4. Ἀπόσπ. 94 (Diehl).

τῶν προσωπικῶν των ἐλπίδων, διὰ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι τὰ δυστυχήματα τῆς ζωῆς εἶναι κατὰ κύριον λόγον ἐπακόλουθα κακῆς συμπεριφορᾶς :

«Ὡ πόποι, οἷον δὴ νυ θεοὺς βροτοὶ αἰτιῶνται·
ἐξ ἡμέων γάρ φασι κάκ' ἔμμεναι· οἱ δὲ καὶ αὐτοὶ
σφῆσιν ἀτασθαλίησιν ὑπὲρ μόρον ἄλγε' ἔχουσιν»¹

Ἐάν ἡ μετὰπτωσις αὐτῆ ἐκ τῆς εὐσεβείας πρὸς τὴν ἠθικὴν χαρακτηρίζῃ τὴν Ἰωνίαν μεταξὺ 8ου καὶ 7ου αἰῶνος π. Χ., εἰς τὴν μητροπολιτικὴν Ἑλλάδα τῆς ἰδίας ἐποχῆς ὁ σχηματισμὸς τῶν ἄστων εὐρίσκειται εἰς τὴν ἀρχήν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον προσανατολίζει τὴν ἀπαίτησιν τῆς δικαιοσύνης πρὸς τὴν θεῖαν σφαῖραν. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι, ἐὰν οἱ ἀδικούμενοι δὲν ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἐξασφαλισθοῦν πολιτικῶς, ἡ ἀναμονὴ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ θεοῦ θὰ κατέληγεν εἰς τὴν ἀπιστίαν. Εὐγενεῖς, ἐναντίον τῶν ὁποίων ἐστρέφετο τὸ κράτος τοῦ δήμου, θὰ δώσουν ἀργότερον σαφῆ δείγματα τῆς ἐνδεχομένης αὐτῆς ἀθετίας :

«Ζεῦ φίλε, θαυμάζω σε· σὺ γὰρ πάντεσσιν ἀνάσσεις
τιμὴν αὐτὸς ἔχων καὶ μεγάλην δύναμιν·
ἀνθρώπων δ' εὖ οἶσθα νόον καὶ θυμὸν ἐκάστου·
σὸν δὲ κράτος πάντων ἔσθ' ὕπατον, βασιλεῦ.
πῶς δὴ σευ, Κρονίδη, τολμᾷ νόος ἀνδρῶς ἀλιτροῦς
ἐν ταύτῃ μοίρῃ τόν τε δίκαιον ἔχειν,
ἦν τ' ἐπὶ σωφροσύνην τρεφθῆ νόος ἦν τε πρὸς ὕβριν
ἀνθρώπων ἀδίκαισ' ἔργμασι πειθομένων ;»²

Ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος θὰ προβάλλῃ τὴν μεγαλύτεραν ἀντίστασιν εἰς τὴν κοινωνικὴν ἐξουδετέρωσιν τοῦ Διός, εἶναι ὁ Ἡσίοδος εἰς μιαν ἀγροτικὴν περιοχὴν τῆς Βοιωτίας τὴν παραμονὴν τῶν ἀστικῶν ἀνακατατάξεων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Ὡς υἱὸς ἐνὸς ἀποτυχόντος μετανάστου, ὁ ὁποῖος ἐπέστρεψεν ἐκ τῆς Μ. Ἀσίας³, ἀντὶ νὰ μετάρχη τοῦ ἀποικιακοῦ σώματος, τὸ ὁποῖον ἐπλευσε πρὸς τὴν Ἰταλίαν⁴, ὁ ποιητὴς τῆς

1. Ὀμήρου, Ὀδυσσεΐας α 32-34.

2. Θεόγνιδος, Ἐλεγείων Α' 373-380

3. Ἴδε Ἔργων 633-636 :

«Ὡς περ ἐμός τε πατήρ καὶ σός, μέγα νήπιε Πέρησ,
πλωίξεσσι' ἐν νησί, βίου κεχρημένος ἐσθλοῦ·
ὅς ποτε καὶ τεῖδ' ἦλθε πολὺν διὰ πόντον ἀνόστας,
Κύμην Αἰολίδα προλιπὼν ἐν νηὶ μελαίνῃ».

4. Πρβλ. P. Walcott, Hesiod and the Near East, Cardiff 1966, σ. 108/109.

«Θεογονίας» καὶ τῶν «Ἔργων» γνωρίζει ἐκ πατρικῶν διηγήσεων τὴν «Ἰλιάδα» καὶ τὰ παλαιότερα τμήματα τῆς «Ὀδυσσεΐας»¹ καθὼς καὶ πολλὰ στοιχεῖα τῆς Ἀνατολικῆς παραδόσεως, ὠρισμένα ἐκ τῶν ὁποίων θὰ υἱοθετήσῃ κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν προσωπικῶν του θεμάτων². Πιθανῶς ἐπίσης νὰ ἔφθασαν εἰς τὴν γενέτειράν του μῦθοι Χετταϊκῆς ἢ Χουρριτικῆς - Βαβυλωνιακῆς προελεύσεως διὰ τῶν Εὐβοέων καὶ Βοιωτῶν ἐμπόρων, οἱ ὅποιοι μετὰ τὴν οἰκονομικὴν των ἐπίδοσιν εἰς τὴν Φοινίκην (Ἄλ Μίνα) ἐπέστρεψαν καὶ τελικῶς ἐπεκράτησαν ὑπὸ τὸν Κάδμον εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Θηβῶν³. Τὸν Ἡσίοδον ὅμως δὲν ἐνδιέφερε τόσον, τί συνέβη μεταξύ τῶν θεῶν πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Διός, ἀλλ' ἡ ἐπι-

1. Πρβλ. *H. Diller*, Hesiod und die Anfänge der Griechischen Philosophie («Antike und Abendland», Hamburg II τόμ. MCMXLVI, σ. 140/41), *F. Solmsen*, Hesiod and Aeschylus, Ithaca, N. Y. 1949, σ. 6, *H. Munding*, Eine Anspielung auf Hesiods Erga in der Odyssee («Hermes», Wiesbaden LXXXIII τόμ. 1955 σ. 67), — Hesiods Erga in ihrem Verhältnis zur Ilias, Frankfurt A. M. 1959, σ. 26, *G. S. Kirk*, The Songs of Homer, Cambridge 1962, σ. 283, *W. Schadewaldt*, Von Homers Welt und Werk, Stuttgart 1965⁴, σ. 102, *M. - S. Jensen*, Tradition and Individuality in Hesiod's Works and Days («Classica et Mediaevalia», Copenhagen XXVII τόμ. 1966 σ. 4).

2. Πρβλ. *F. Dornseiff*, Altorientalisches in Hesiods Theogonie («L'Antiquité Classique», Bruxelles VI τόμ. 1937, σ. 232, 247), *R. D. Burnet*, The Epic of Kumarbi and the Theogony of Hesiod («The Journal of Hellenic Studies», Bungay LXV τόμ. 1945, σ. 100α/101α), *H. G. Güterbock*, The Hittite Version of Hurrian Kumarbi Myth: Oriental Forerunners of Hesiod («American Journal of Archaeology», Concord, N. H. LII τόμ. 1948, σ. 123, 130, 133), *R. Dussaud*, Les antécédents orientaux à la Théogonie d'Hésiode («Annuaire de l'Institut de Philosophie et d'Historie Orientales et Slaves», Bruxelles IX τόμ. 1949, σ. 231), *A. Lesky*, Hethitische Texte und griechischer Mythos («Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften», philos. - histor. Klasse, Wien LXXXVII τόμ. 1951, σ. 140/41, 143-147), — Griechischer Mythos und vorderer Orient («Hesiod», έκδ. *E. Heitsch*, Darmstadt 1966, σ. 579/80), *J. Pritchard*, Ancient Near Eastern Texts, Princeton, N. J. 1952, σ. 120 κ. έ., *P. Walcot*, The Text of Hesiod's «Theogony» and the Hittite «Epic of Kumarbi» («The Classical Quarterly», Oxford VI τόμ. 1956. τ. 199), *W. G. Lambert* — *P. Walcot*, A new Babylonian Theogony and Hesiod («Kadmos», Berlin III τόμ. 1964, σ. 69), *H. Erbse*, Orientalisches und griechisches in Hesiods Theogonie («Philologus», Wiesbaden CVIII τόμ. 1964, σ. 28), *J. - P. Vernant*, Les Origines de la pensée Grecque, Paris, 1969², σ. 109.

3. Ἴδε Ἡροδότου, Ἱστορίας V 57/58. Πρβλ. Kumarbi Mythen vom Churritischen Kronos aus den Hettitischen Fragmenten zusammengestellt, έκδ. -μτφρ. *H. G. Güterbock*, Zürich — New York 1946, σ. 106, 111, *P. Walcot*, Hesiod and the Near East, ὡς άν. σ. 123, — The comparative Study of Ugaritic and Greek Literatures («Ugarit - Forschungen», Neukirchen Vluyn I τόμ. 1969, σ. 114/15), *A. Heubeck*, Mythologische Vorstellungen des Alten Orients im archaischen Griechentum («Hesiod», έκδ. *E. Heitsch*, ὡς άν. σ. 566).

βολή τῆς δικαιοσύνης μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. Θὰ συζεύξη διὰ τοῦτο τὸν ἀρχηγὸν τῶν Ὀλυμπίων πρὸς τὴν «λιπαρὴν Θέμιν»¹, διὰ νὰ γεννήσῃ ἐκ μέρους τοῦ «*Εὐνομίην τε Δίκην τε καὶ Εἰρήνην τεθαλυίαν*»². Κυρίως θὰ τὸν ὑποχρέωσῃ νὰ τακτοποιήσῃ παραδειγματικῶς τὸν ὑπερφυσικὸν κόσμον, ὥστε οἱ θεοὶ νὰ τιμηθοῦν βάσει τῶν πραγματικῶν των προσόντων, γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἀντικατοπτρίζει τὴν ἐξατομίκευσιν τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἀπαίτησιν τοῦ σαφοῦς ὀρισμοῦ τῶν κοινωνικῶν ἀρμοδιοτήτων καὶ τῆς διασφαλίσεως τῶν προσωπικῶν ἐπιδόσεων. Ἐφ' ὅτου ὅμως

«εὖ ἕκαστα

ἀθανάτοις διέταξεν ὁμῶς καὶ ἐπέφραδε τιμάς»³,

εἶχεν ὡς ἔργον νὰ ἐπιβραβεύῃ τοὺς δικαίους

1. Ἡσιόδου, Θεογονίας 901. Ἀρχικῶς ἡ λέξις ἐσήμαινε τὸν ἱερὸν λόφον («θέμις γῆς») καὶ κατ' ἐπέκτασιν τὴν χθονίαν θεότητα ὡς ἐγγύησιν διὰ τὴν ἀντιστοιχίαν μεταξύ λατρείας (καλλιεργείας) καὶ ἀμοιβῆς (παραγωγῆς). Ἡ διεκδικήσις τοῦ γεωργικοῦ χώρου θὰ ἐξειδικεύσῃ τὴν Θέμιν εἰς τὰ θέματα τῆς δικαιοσύνης καὶ θὰ τὴν παρουσιάσῃ ὡς διάδοχον εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ ἱεροῦ τῶν Δελφῶν διὰ τὸν προφητικὸν καθορισμὸν τοῦ ὀρθοῦ καὶ τοῦ πρέποντος :

«Πρῶτον μὲν εὐχῆ τῆδε πρεσβεύω θεῶν
τὴν πρωτόμαντιν Γαίαν· ἐκ δὲ τῆς Θέμιν,
ἣ δὴ τὸ μητρὸς δευτέρα τόδ' ἔζητο
μαντεῖον, ὡς λόγος τις»

(Αἰσχύλου, Εὐμενίδων 1-4. Πρβλ. Προμηθέως δεσμώτου 209/210, Πausανίου, Ἐλλάδος περιγηγήσεως X 5,3, P. Amandry, La mantique Apollinienne à Delphes, Paris 1950, σ. 200, 203). Ἐκτοτε θὰ κληθοῦν «θέμιστες» οἱ θεοὶ λόγοι πρὸς διευθέτησιν τῆς ἀντιδικίας, διὰ νὰ ἐκφράσσουν τελικῶς τὰ παραγγέλματα τοῦ Διός, ὅπως θὰ διατυπωθοῦν ἐκ μέρους τῶν φορέων τῆς θελήσεώς του ἐπὶ τῆς γῆς, τοῦ βασιλέως καὶ τῶν «θεμιστοπόλων» (Ὀμηρικοῦ ὕμνου εἰς Δῆμητρα 103, 215, 473, Ἡσιόδου, Ἀπόσπ. 7 (27), 3, Rzach) γεωκτημόνων, οἱ ὁποῖοι τὸν διεδέχθησαν :

«Ζῆνα θεῶν τὸν ἄριστον ἀείσομαι ἠδὲ μέγιστον
εὐρύοπα κρείοντα τελεσφόρον, ὅς τε Θέμιστι
ἐγκλιδὸν ἐξομένη πυκινὸς δάρους ἀαρίξει»

(Ὀμηρικοῦ ὕμνου εἰς Δία 1-3). Πρβλ. V. Ehrenberg, Die Rechtsidee im frühen Griechentum, Leipzig 1921, σ. 18, 48/49, A. Verdross, Die Begründung der antiken Rechtsphilosophie durch Hesiod («Anzeiger der phil. — hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien CIII τόμ. 1966, σ. 24), K. Latte, Themis und Verwandtes, ἐκδ. O. Gigon — W. Buchwald. - W. Kunkel, München 1948, σ. 141.

2. Θεογονίας 901/02.

3. Θεογονίας 73/74

(«τοῖσι τέθλη πόλις, λαοὶ δ' ἀρετῶσιν ἐν αὐτῇ
εἰρήνη δ' ἀνὰ γῆν κουροτρόφος, οὐδέ ποτ' αὐτοῖς
ἀργαλέον πόλεμον τεκμαίρεται εὐρύοπα Ζεὺς»¹)

καὶ νὰ τιμωρῇ τοὺς ἀδίκους :

«Οἷς δ' ὕβρις τε μέμηλε κακῆ καὶ σγέτλια ἔργα,
τοῖς δὲ δίκην Κρονίδης τεκμαίρεται εὐρύοπα Ζεὺς»²

Ἐὰν ἡ δικαιοσύνη ἔφερεν εἰς μειονεκτικὴν θέσιν τὸν ἄνθρωπον, δὲν θὰ εἶχεν ἀσφαλῶς ἀξίαν οὔτε νόημα ἢ πίστις εἰς τὸν θεῖον ἐγγυητήν της :

«Ἐπεὶ κακὸν (ἔστι) ἄνδρα δίκαιον
ἔμμεναι, εἰ μείζω γε δίκην ἀδικώτερος ἔξει.
ἀλλὰ τά γ' οὐπω ἔολπα τελεῖν Δία μητιόεντα»³

Τὴν ἐποχὴν βεβαίως τοῦ Ἡσιόδου ἀνατρέπεται λόγῳ τῆς διαδόσεως τοῦ σιδήρου (καὶ κατὰ συνέπειαν τῆς γεωργικῆς ἀξιοποιήσεως τοῦ πετρώδους ἐδάφους, τῆς γενικεύσεως τῶν ὄπλων, τῆς ἀναπτύξεως βιοτεχνικῶν κέντρων, τῆς καθιερώσεως κινητῶν ἀξιών, τῆς μετακινήσεως τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πρὸς τοὺς τόπους τῶν μεταλλείων καὶ τῆς εἰσαγωγῆς νέων ιδεῶν διὰ τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν μεταναστῶν) ἢ παραδοσιακῆ τάξις τοῦ βίου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προκληθῇ μία πρωτοφανὴς διὰ τὸν Ἀρχαῖον κόσμον ἔκλυσις ἡθῶν. Ὁ Ἡσιόδος βλέπει τοὺς παλαιοὺς θεσμοὺς ἀσφαλείας τῆς ζωῆς νὰ διαλύωνται, τὸ ἀτομιστικὸν πνεῦμα νὰ ὑπερισχύῃ καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν δεσμῶν τῆς οἰκογενείας :

«Οὐδὲ πατὴρ παίδεσιν ὁμοῖος οὐδέ τι παῖδες
οὐδὲ ξείνος ξεινοδόκῳ καὶ ἑταῖρος ἑταίρῳ
οὐδὲ κασίγνητος φίλος ἔσσειται, ὡς τὸ πάρος περ»⁴

Εἰς τὸ βάθος ἐν τούτοις ὁ ποιητὴς τῆς Βοιωτίας προβλέπει τὴν θεσμοθέτησιν τῶν κοινῶν ἀξιώσεων καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτὸν θὰ ᾔθελεν «ἢ πρόσθε θανεῖν ἢ ἔπειτα γενέσθαι»⁵, ἐφ' ὅσον ἡ ἀτασθαλία ἐπρόκειτο νὰ τερματισθῇ. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν θὰ ἐξαγγείλῃ — ὄχι βεβαίως εἰς

1. Ἔργων 227-229.

2. Ἔργων 238/39.

3. Ἔργων 271-273.

4. Ἔργων 182-184. Πρβλ. 327-332.

5. Ἔργων 175.

τούς εὐγενεῖς¹, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ὀμήρου, ἀλλ' εἰς τοὺς ἀνθρώπους τοῦ «δήμου»² — τὸ τέλος τῆς ἀσυδοσίας³. Θὰ παραμείνη ὡς ἐκ τοῦτου αἰσιδοξος, θὰ θεωρήσῃ ὅμως τὴν ἐπικράτησιν τοῦ δικαίου περισσότερον ὡς ἐμπειρικὴν ἐπιταγὴν ἐνώπιον τῶν συνεπειῶν τῆς ἀντικοινωνικῆς διαγωγῆς καὶ ὀλιγώτερον ὡς ἐπακδλουθὸν θείας ἐπεμβάσεως εἰς τὴν πορείαν τῶν πραγμάτων :

*«Δίκη δ' ὑπὲρ ὕβριος ἴσχει
ἐς τέλος ἐξελθοῦσα· παθῶν δέ τε νήπιος ἔργω»⁴*

Δὲν θὰ διακόψῃ βεβαίως τὴν σχέσιν τῶν παθημάτων πρὸς τὸν οὐράνιον ἐπιμελητὴν τῶν πράξεων, θὰ τοῦ προσγράψῃ ὅμως τὰ ἐπακδλουθὰ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων ὡς πολιτῶν :

*«Τοῖσιν δ' οὐρανόθεν μέγ' ἐπήγαγε πῆμα Κρονίων,
λιμὸν ὄμοῦ καὶ λοιμόν, ἀποφθινύουσι δὲ λαοὶ*

1. Πρβλ. B. A. van Groningen, *Hésiode et Perses* (Mededelingen der Koninkl. Nederl. Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, Amsterdam XX τόμ. 1957, σ. 166).

2. Κοινὴ μυκηναϊκὴ λέξις («δᾶμος») πρὸς δῆλωσιν τοῦ συνοικισμοῦ τῶν χωρικῶν κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ «τέμενος» τοῦ «ἀνακτος» (Πρβλ. M. Ventris — J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge 1973², σ. 121, 265). Κατὰ τὴν Ὀμηρικὴν ἐποχὴν «δήμος» σημαίνει γενικῶς μίαν (καλλιεργουμένην) περιοχὴν ἢ τοὺς κατοίκους τῆς, χωρὶς νὰ γίνεται πάντοτε μεταξύ γῆς καὶ λαοῦ σαφῆς διακρίσις (ἴδε Ὀδυσσεύς δ 466, ζ 34, 274, θ 36, 390, ν 14, ρ 558, τ 73, φ 331. Πρβλ. W. Donlan, *Changes and Shifts in the Meaning of Demos in the Literature of the Archaic Period* («La Parola del Passato», Napoli XXV τόμ. 1970, σ. 382/83).

3. Ἡ ἀπαίτησις «ἐνὸς εἰς τὸ τέλος δικαίου κόσμου» (L. Pearson, *Popular Ethics in Ancient Greece*, Stanford, California, 1966, σ. 81/82) θὰ τὸν ὑποχρεώσῃ νὰ διακόψῃ τὸ σχῆμα τῆς συνεχοῦς καταπτώσεως τῶν ἀνθρώπων, ὅπως τὸ παρουσίαζεν εἰς τὴν διαδοχὴν τῶν μετάλλων, διὰ νὰ παρεμβάλλῃ μεταξύ τοῦ χαλκοῦ καὶ τοῦ σιδήρου τὸ γένος τῶν «ἡρώων», τὸ ὁποῖον συγκριτικῶς πρὸς τὰ προηγούμενα ἦτο «δικαιότερον καὶ ἄρειον» (Ἔργων 158). Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ ἀναχαίτησις τῆς καταστροφῆς διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν ἐκπροσώπων τῆς δικαιοσύνης δὲν θὰ ἦτο πρωτοφανὲς γεγονός· εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπότητος. Πρβλ. J. - P. Vernant, *Le mythe hésiodique des races* («Mythe et pensée chez les Grecs», Paris 1971, σ. 14). Ἡ «συνειδητὴ παρεμβολή» (J. Gwyn Griffiths, *Archeology and Hesiod's five Ages*: «Journal of the History of Ideas», New York XVII τόμ. 1956, σ. 110) τῶν πρώτων μαχητῶν τοῦ δήμου, οἱ ὁποῖοι θὰ πέσουν ἀγωνιζόμενοι ἐναντίον τῶν φρουρίων τῆς ἀριστοκρατίας, τῆς Τροίας εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ τῶν Θηβῶν εἰς τὴν Στερεάν Ἑλλάδα, μαρτυρεῖ διὰ τῆς ἀνακολουθίας, τὴν ὁποῖαν δημιουργεῖ, τὴν μετάβασιν τοῦ πνεύματος «ἐκ τοῦ μύθου πρὸς τὴν ἱστορίαν» (T. A. Sinclair, *A History of classical Greek Literature*, N. York 1973, σ. 68).

4. Ἔργων 217/18.

οὐδὲ γυναῖκες τίκτουσιν, μινύθουσι δὲ οἴκοι
 Ζηγὸς φραδομοσύνησιν Ὀλυμπίου· ἄλλοτε δ' αὖτε
 ἦ τῶν γε στρατὸν εὐρὸν ἀπώλεσεν ἦ ὃ γε τεῖχος
 ἦ νέας ἐν πόντῳ Κρονίδης ἀποαίνυται αὐτῶν»¹

Ἄλλ' ὅσον ἡ καταστροφή ἐκλαμβάνεται ὡς ἀποτέλεσμα κοινωνικῆς ἀκαταστασίας, τόσον ἡ αἴσθησις τῶν ἀνεπιτρέπτων ἐνεργειῶν προσποιοεῖται, διὰ τὰ ἐκληφθῆ ὡς αὐτοτελῆς ὑπόστασις, ἡ ὁποία

«πὰρ Διὶ πατρὶ καθεζομένη Κρονίῳ
 γηοῦετ' ἀνθρώπων ἀδίκων νόον»².

Ὅ,τι συμφέρει γενικῶς εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς ἀστικῆς τῶν συμβιώσεως ἀποκτᾶ διὰ πρώτην φοράν ἐνιαῖον καὶ ταυτοχρόνως αὐτόνομον χαρακτῆρα, διὰ τὰ ἐκφράση τὴν ἀπειλὴν τῆς διαλύσεως τῶν βάσεων τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἐφ' ὅσον π.χ. οἱ ἐπιφορτισμένοι διὰ τὴν ἐξομάλυνσιν τῶν διαφορῶν ἐξαγοράζονται, διὰ τὰ ἐπιβραβεύσουν τὴν πλεονεξίαν :

«Τῆς δὲ Δίκης ῥόθος ἔλκομένης, ἦ κ' ἄνδρες ἄγωσι
 δωροφάγοι, σκολιῆς δὲ δίκης κρῖνωσι θέμιστας·
 ἦ δ' ἔπεται κλαίουσα πόλιν καὶ ἦθεα λαῶν,
 ἠέρα ἐσσαμένη, κακὸν ἀνθρώποισι φέρουσα,
 οἷ τέ μιν ἐξελάσσωσι καὶ οὐκ ἰθεῖαν ἐνειμαν»³

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ Ἡσίοδος ὑπερενίκησε τὴν θεῖαν ἐγγύτητα διὰ τοῦ ἀστικοῦ ἥθους, τὸ ὁποῖον ἐπέβαλλεν ὡς νέαν ἀξίαν τῆς ζωῆς τὴν ἀπαίτησιν «να μὴ βλάπτωνται οἱ ἄλλοι»⁴. Διὰ τὰ ὑπερβῆ ὅμως τὰ ὄρια τῆς θρησκείας πρὸς τὸν χῶρον τῆς πολιτικῆς, ἐντὸς τοῦ ὁποίου δὲν ἴσχυεν ὡς παράγων τῆς τάξεως ὁ φόβος τῆς θείας ὀργῆς, ἀλλ' ἡ συναίσθησις τῆς κοινῆς σκοπιμότητος, ἔπρεπε νὰ καταστῇ σαφές, ὅτι δὲν συνέφερε τοὺς κατόχους τῆς μεγάλης περιουσίας νὰ ἐκμηδενίζουσιν τοὺς κοινωνικῶς ἀνισχύρους. Ἐὰν ὁ Ἡσίοδος παρουσιάζῃ τὸν «ἰέρακα» νὰ χλευάζῃ τὴν «ποικιλόδερμον ἀηδόνα»⁵, ἐπειδὴ ἐπέμενε νὰ τραγουδῆ,

1. Ἔργων 242/247.

2. Ἔργων 259/60.

3. Ἔργων 220-224.

4. V. A. Rodgers, Some Thoughts on Δίκη («The Classical Quarterly», Oxford XXI τόμ. 1971, σ. 291).

5. Ἔργων 203. Πρβλ. Πλάτωνος, Φαίδωνος 82 Α.

προτού την κατασπαράξει, δὲν ἤθελε νὰ δείξῃ τὴν ματαιότητα τῆς ἀντιστάσεως ἐναντίον τῶν ἰσχυρῶν, ἀλλὰ νὰ εἰρωνευθῇ μίαν κατάστασιν, ἡ ὁποία δὲν ἦτο δυνατόν νὰ συνεχισθῇ, χωρὶς νὰ καταρρεύσῃ ὁ συλλογικὸς βίος. Μεταξὺ ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι συμπεριφέρονται κατὰ τὸν ἀπαράδεκτον αὐτὸν τρόπον καὶ τῶν ἀρπακτικῶν ζώων δὲν ὑπάρχει κατὰ τὸν Ἡσίοδον διαφορά, παρ' ὅτι ὁ Ζεὺς εἶχε περιορίσει τὴν καννιβαλικὴν διάθεσιν διὰ τοῦ ἠθικοῦ αἰσθητηρίου :

«Τόνδε γὰρ ἀνθρώποισι νόμον διέταξε Κρονίων,
 ἰχθύσι μὲν καὶ θηρσί καὶ οἰωνοῖς πετεηνοῖς
 ἐσθέμεν ἀλλήλους, ἐπεὶ οὐ δίκη ἐστὶ μετ' αὐτοῖς·
 ἀνθρώποισι δ' ἔδωκε δίκην, ἣ πολλὸν ἀρίστη
 γίνεται»¹

Ἡ ἀντιδιαστολὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν πρώτην διατύπωσιν τῆς θεωρήσεως τοῦ ἀνθρώπου ὡς «πολιτικοῦ ζώου»², ἐφ' ὅσον, ὅ,τι τὸν χαρακτηρίζει οὐσιαστικῶς, δὲν εἶναι ἡ σωματικὴ του διάπλασις ἐντὸς τοῦ βιολογικοῦ κόσμου, ἀλλ' ἡ ἀνάπτυξις ἐνὸς τρόπου ἐκφράσεως, ὁ ὁποῖος προϋποθέτει (καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ προάγῃ, ἀντὶ νὰ καταστρέφῃ) τὴν σχέσιν του πρὸς ὅσους ἐνεργοῦν, ὅπως ἐκεῖνος. Ταυτοχρόνως ἡ ἀντιπαράθεσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὰ αἰμοβόρα θηρία ὀρίζει διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος τὴν φυσικὴν νομοτέλειαν, ἐφ' ὅσον τοποθετεῖ τὰ ἔμβια ἐντὸς γενικῶν πλαισίων συμπεριφορᾶς.

Ἡ τακτοποιήσις αὐτὴ τῆς ζωῆς κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὴν χαρακτηριστικὴν τῆς δυνατότητα (καὶ ὄχι πρὸς μίαν ἐξωτερικὴν δύναμιν, ἡ ὁποία νὰ διατηρῇ τὸ προνόμιον τῆς ἀλλαγῆς ἀναλόγως τῶν περιστάσεων) ὑπῆρξεν ἐπακόλουθον τῆς συγκροτήσεως τῶν Ἑλληνικῶν ἄστων, ἐντὸς τῶν ὁποίων περιωρίζετο ἡ αὐθαιρεσία καὶ δὲν συνεκρούοντο ἀντίθετα συμφέροντα, ἀλλ' ἐκέρδιζε καθοριστικὴν ἰσχύν, ὅ,τι ἐξέφραζε τὴν κοινὴν διάθεσιν. Βασικὴν σημασίαν διὰ τὴν νομικὴν ἀντίληψιν ἀρχικῶς τῶν ἐμψύχων καὶ κατόπιν τῶν ὑπολοίπων ὄντων εἶχεν ἡ πολιτικὴ ἐπικράτησις ἀμερολήπτων ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι ἔθεσαν τέρμα εἰς τὴν ἀναστάωσιν, τὴν ὁποίαν ἐδημιούργησεν ἡ πτώσις καὶ ὁ σφετερισμὸς τῆς δυνάμεως τοῦ βασιλέως ἐκ μέρους τῶν εὐγενῶν³. Μετὰ τὸν θάνατον ἢ τὴν ἀνατροπὴν τῶν «αἰσυμνητῶν», «σοφῶν» ἢ «τυράννων», ἡ ἐξουσία τῶν ὁποίων — ὡς κατάλυσις τῶν προνομίων τοῦ αἵματος — δὲν ἦτο κληρονο-

1. Ἔργων 276-280.

2. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Νικομαχείων Α' 5 (p. 1097 b 11), Γ' 9 (p. 1169 b 18/19), Πολιτικῶν Α' 2 (p. 1253 a 2/3), Γ' 6 (p. 1278 b 19).

3. Πρβλ. Ch. G. Starr, The Decline of the early Greek Kings («Historia», Wiesbaden X τόμ. 1961, σ. 129).

μική, ὁ «νόμος»¹ θὰ κατοχυρώσῃ ἀμέσως τὴν θέλησιν τῶν πολλῶν ὡς ἐπίσημος ὀρισμὸς τῆς γενικῆς τάσεως εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν τῆς βᾶσιν. Ὅσον ὁμοῦς ὁ παράγων τῆς τάξεως θὰ βασιζέται εἰς τὰ πράγματα, τόσον θὰ ἐκλαμβάνεται ὡς τρόπος λειτουργίας τοῦ περιβάλλοντος τῆς ὑπάρξεως καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ὡς ἐποπτικὸν παράδειγμα διὰ τὸ ἦθος. Μετὰ τὴν ἐμφάνισιν ἀστυνομικῶν διατάξεων γενικῆς ἀναγκωρίσεως διὰ τὴν ἀποφυγὴν αὐθαιρέτων ἐνεργειῶν ὁ φυσικὸς κόσμος θὰ κερδίσῃ μίαν ἐσωτερικὴν συνοχήν, τὴν ὁποίαν δὲν θὰ εἶναι δυνατὸν ἐντὸς ὀλίγου νὰ διαταράξῃ οὔτε ὁ ἐπιφανέστερος τῶν ἀστέρων: «*Ἥλιος οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα· εἰ δὲ μή, Ἐρινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσου-*

1. Προτοῦ χαρακτηριστὴν τὴν πολιτικὴν ἐπιταγὴν εἰς τὴν γραπτὴν τῆς διατύπωσιν, ἡ λέξις ἐξέφραζεν ἐμμέτρως καὶ μουσικῶς (πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς μνήμης) τὸν κανόνα, βᾶσει τοῦ ὁποίου ἐρρυθμίζετο μία κοινωνικὴ σχέσις: «*Διατὶ νόμοι καλοῦνται οὗς ἄδουσιν; ἢ ὅτι πρὶν ἐπίστασθαι γράμματα ἦδον τοὺς νόμους, ὅπως μὴ ἐπιλάθωνται;*» (*Ἀριστοτέλους, Προβλημάτων* ΙΘ' 28, p. 919 b 38-920 a 2). Διὰ νὰ προσδοθῇ κῦρος εἰς τὴν ρυθμιστικὴν αὐτὴν σύμβασιν, ὠρισμένοι θεοί, ὅπως ἡ Ἀθηναῖα (Πρβλ. *Πλάτωνος, Κρατύλου* 417 E), τὴν ἐθεώρησαν ὡς δῆλωσιν τῆς ἰδικῆς τῶν προθέσεως. Ἐὰν εἰς τὴν Ἰωνίαν ἡ δημοτικὴ τάξις θὰ τεθῇ γενικῶς ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ ἐγγχωρίου (πρβλ. *Ὀμήρου, Ἰλιάδος* Δ 119, *Ὀμηρικοῦ ὕμνου* εἰς Ἀπόλλωνα 179/80, *Ἡροδότου, Ἱστορίας* IV 35, *P. Virgili Maronis, Aeneidos* IV 143/44) θεοῦ τῶν ἀδικουμένων Ἀπόλλωνος (πρβλ. *Ὀμήρου, Ἰλιάδος* A 48-52, E 339-342, X 15, Ω 33-41) ἐναντίον τῶν ἀμέτρων εἰς τὸν ἀτεγκτον κυριαρχικὸν τῶν ζῆλον ὑπερφυσικῶν ἐγγυητῶν τῆς Ἑλληνικῆς ἀριστοκρατίας, ἦτο ἐπόμενον οἱ πρῶτοι διακανονισμοὶ τῆς ἀστικῆς ζωῆς νὰ συνδεθοῦν πρὸς τὸν ἐκπρόσωπον τοῦ συμβιβασμοῦ καὶ τῆς μετριοπαθείας εἰς τὴν θείαν σφαίραν:

«*Πῶς τὰρ σ' ὑμνήσω πάντως εὖνμον ἐόντα;
πάντη γὰρ τοι, Φοῖβε, νόμος βεβλήται ᾧδῆς
ἦμὲν ἀν' ἠπειρον πορτιτρόφον ἠδ' ἀνὰ νήσους*»

(*Ὀμηρικοῦ ὕμνου* εἰς Ἀπόλλωνα 19-21. «*Ἀπόλλων... ἀγείτο παντοίων νόμων*»: *Πινδάρου, Νεμέων* Ε' 25. Πρβλ. *Καλλιμάχου, Εἰς Δῆλον* 304/305). Ἐφ' ὅσον ὁμοῦς οἱ θεοὶ ἀνεχώρησαν τελικῶς ἐκ τοῦ πολιτικοῦ στίβου, διὰ νὰ ἐπιτρέψουν τὴν διευθέτησιν τῶν διαφορῶν βᾶσει τῶν καθαρῶς ἀνθρωπίνων δεδωμένων (πράγμα τὸ ὁποῖον ἐρμηνεύει τὴν ἔξαρσιν τοῦ γνωρίσματος τῆς «θητότητος» εἰς τοὺς βασικοὺς χρόνους τῆς δημοκρατίας), οἱ νόμοι διετήρησαν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς θρησκείας τὸν μουσικὸν καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς πολιτικῆς τὸν ἠθικὸν τῶν χαρακτηριστῶν. Μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ Ἀπόλλωνος (διὰ τῶν ἐπιστρεφόντων μεταναστῶν) εἰς τοὺς Δελφοὺς οἱ Ἀμφικτιόνες προσθέτουν π.χ. «*τοῖς κιθαρωδοῖς αὐλητάς τε καὶ κιθαριστάς χωρὶς ᾧδῆς ἀποδώσαντάς τι μέλος, δ καλεῖται νόμος πυθικός*» (*Στράβωνος, Γεωγραφικῶν* IX 3, 10, p. 421). Ἐκτοτε θὰ παρουσιασθοῦν διάφορα εἶδη «νόμων» (Πρβλ. *Πινδάρου, Πυθίων* XII 23, *Αἰσχύλου, Προμηθέως δεσμώτου* 575, Ἐπτὰ ἐπὶ Θῆβας 954, Ἀγαμέμνωνος 1142, 1153, Χοηφόρων 822, Ἀριστοφάνους, Βατραχίων 684, 1282, Εἰρήνης 1160, *Θουκυδίδου, Ξυγγραφή* V 69,2, *Ξενοφώντος, Κύρου ἀναβάσεως* V 4, 17, *Ἀριστοτέλους, Προβλημάτων* ΙΘ' 37, p. 920 b 20), διὰ

σιν»¹. Τὴν ἰδίαν ἐποχὴν, ἀλλ' εἰς ἄλλην περιοχὴν τῆς Ἑλλάδος, ὁ Παρμενίδης θὰ κατοπτρίσῃ τὴν ἔννοιαν τῆς δικαιοσύνης εἰς τὸ βάθος τῆς πραγματικότητος, διὰ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ὄντολογικὴν τῆς μεταβολῆς, τόσο τὴν δημιουργίαν, ἢ ὅποια θὰ προϋπέθετε μίαν ἀνωτέραν τάξιν, ὅσον καὶ τὴν καταστροφὴν τῆς, ἢ ὅποια θὰ παρουσίαζε τὴν ὄντολογικὴν τῆς ἀδυναμίαν :

«Τοῦ εἵνεκεν οὔτε γενέσθαι
οὔτ' ὄλλυσθαι ἀνῆκε Δίκη χαλάσασα πέδησιν,
ἀλλ' ἔχει»²

Τὴν ἐποχὴν ὅμως τοῦ Ἡσιόδου ἢ «*νομιζομένη πολιτεία*»³ δὲν εἶχεν ἀκόμη ἐμπεδωθῆ καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ὑπῆρχεν ἀνάγκη μιᾶς ἀνωτάτης ρυθμιστικῆς ἀρχῆς, ἢ ὅποια νὰ ἐπιβάλλῃ ὡς πρώτην κοινωνικὴν ὑποχρέωσιν τὸν σεβασμὸν τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν ἀγριότητα τῶν σαρκοβόρων. Τὸ αἶτημα τῆς ἀτομικῆς ἐξασφαλίσεως τοῦ ἀνθρώπου διὰ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἀνῆκεν εἰς μίαν κατηγορίαν ζωῆς, ἢ ὅποια δὲν ἐστηρίζετο εἰς τὴν ἐξόντωσιν τῶν ἀδυνάτων, ὑπῆρξεν ὡς ἐκ τούτου ἢ ἀφετηρία τοῦ λεγομένου «*Ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ*». Ὁ νόμος βεβαίως ἦτο ἀκόμη θεία παρακαταθήκη, ἐσῆ-

---

νὰ πιστευθῆ ἀργότερον, ὅτι πρόκειται περὶ τῶν τρόπων τῆς μουσικῆς ἐκφράσεως γενικῶς : *Ὅνκ ἦν, ὦ φίλοι, ἡμῖν ἐπὶ τῶν παλαιῶν νόμων ὁ δῆμός τινος κύριος, ἀλλὰ τρόπον τινα ἐκὼν ἐδούλευε τοῖς νόμοις. — Ποίοις δὴ λέγεις ; — Τοῖς περὶ τὴν μουσικὴν πρώτον τὴν τότε... νόμους τε αὐτὸ τοῦτο τοῦνομα ἐκάλουν»* (Πλάτωνος, *Νόμους* 700 A/B. Πρβλ. 722 D, 799 E). Ἡ ἐξέλιξις αὐτὴ μαρτυρεῖται ἤδη εἰς τὴν «*Θεογονίαν*» τοῦ Ἡσιόδου, ὅπου λέγεται εἰς τοὺς στίχους 66/67 περὶ τῶν Μουσῶν, ὅτι

«μέλπονται πάντων τε νόμους καὶ ἦθεα κεδνὰ
ἀθανάτων κλειουσιν».

Ἀπὸ τῆς ἰδίας ἐποχῆς ἄδονται ὅμως καὶ οἱ πολιτικοὶ κανονισμοί, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν νόμων τοῦ Χαρώνδου (*Ἀθηναίου*, *Δειπνοσοφιστῶν* ΙΔ' 10 p. 619), γεγονόςς τὸ ὅποῖον ἀποδεικνύει, ὅτι τὴν παραμονὴν τῆς θεμελιώσεως τῶν δημοκρατικῶν πολιτευμάτων εἰς τὴν Ἑλλάδα ἢ λέξις, ἢ ὅποια εἰς τὴν ἀρχικὴν τῆς σημασίαν ἐδήλωσε τὴν διανομὴν (πιθανῶς τῶν βοσκοτόπων) καὶ κατ' ἐπέκτασιν τὴν διάταξιν, ἢ ὅποια ὤριζε τὴν θεμιτὴν χρῆσιν ἐνὸς πράγματος, ἐκφράζει ποιητικῶς, ὅ,τι ἐπέβαλλον ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ κοινῆ συμφέροντος καὶ κατόπιν ὁ δῆμος εἰς τὴν πληθυντικὴν του ἀπόφασιν.

1. Ἡράκλειτος (*Diels* I B' 94).

2. *Diels* I B' 8,13-15.

3. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικῶν* Δ' 8 (p. 1293 b 22/23).

μαινεῖν ἐν τούτοις μίαν κωδικοποίησιν τῆς ἀνεξελέγκτου θελήσεως, οὐσιαστικῶς τὴν ἀποδέσμευσίν της ἐκ τοῦ ὑπερτάτου προσώπου καὶ τὴν σύμφυσίν της πρὸς τὸν χαρακτῆρα ὀρισμένων πλασμάτων, τὰ ὅποια διὰ τῆς ἀμοιβαίας ἐξαρτήσεώς των εἰς τὴν ἐπίτευξιν τῶν κοινῶν των στόχων ἐνεφανίσθησαν ὡς «ἠθικά» ὄντα. Διὰ τοῦ συνδέσμου, τὸν ὁποῖον ἐδημιούργησε μεταξὺ τῶν πολιτῶν ἀνεξαρτήτως φυλετικῶν καὶ οἰκονομικῶν διακρίσεων, ἡ ἐσωτερικευσὶς αὐτῆ τῆς κοινωνικῆς ἀνάγκης ἀπετέλεσε τὸν ἱστορικὸν ὄρον διὰ τὴν δημιουργίαν τῆς ἐννοίας τοῦ ἀνθρώπου, ὡς φύσις τοῦ ὁποίου ἐθεωρήθη τὴν μνημειακὴν αὐτὴν ὥραν ἡ τήρησις τῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου.

Ἐφ' ὅσον ὅμως ἡ πολιτικὴ ρύθμισις τῶν προβλημάτων τῆς συμβιώσεως ἦτο ἀκόμη μία προοπτικὴ χωρὶς μεγάλην ἀπήχησιν εἰς τὴν πράξιν, ἐδημιουργήθη τὴν παραμονὴν τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ τῶν θεσμῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ ἐντύπωσις, ὅτι τὰ λειτουργικὰ στοιχεῖα τῆς τάξεως, ἡ προληπτικὴ αὐτοκυριαρχία καὶ ἡ ἐκδικητικὴ ἀγανάκτησις, ἀνεχώρησαν ἐκ τοῦ ἀνθρωπίνου κόσμου. Ὁ Ἡσίοδος θὰ παρουσιάσῃ τὴν «Αἰδῶ» καὶ τὴν «Νέμεσιν» νὰ ἐγκαταλείπουν τὰ ἐπίγεια, διὰ νὰ μεταβοῦν εἰς τὴν ὑψηλὴν κατοικίαν τῶν ἀμετόχων τοῦ δράματος θεῶν προσώπων καὶ νὰ κρατήσουν ἐκεῖ — ὡς ἰδανικὰ χωρὶς πρακτικὴν ἐφαρμογὴν — τὴν ἀγνόητά των:

*«Καὶ τότε δὴ πρὸς Ὀλυμπον ἀπὸ χθονὸς εὐρουδείης
λευκοῖσιν φάρεσσι καλυψαμένα χροά καλὸν
ἀθανάτων μετὰ φύλον ἴτον προλιπόντ' ἀνθρώπους»¹*

Ὁ Ἡσίοδος εἶναι βέβαιος, ὅτι ἀπὸ πλευρᾶς κοινωνικῶν συνθηκῶν ἡ ἐποχὴ του εὐρίσκεται εἰς τὸ ἔσχατον σημεῖον τῆς ἐξαθλιώσεως καὶ ὅτι διὰ τὴν ἀνόρθωσίν της δὲν ἀρκοῦν τὰ στηρίγματα τῆς παραδόσεως — οὔτε ἡ δικαστικὴ ἀρχὴ τῶν βασιλέων οὔτε οἱ δεσμοὶ τοῦ αἵματος. Καὶ τῶν δύο περιπτώσεων ἔχει προσωπικὴν πεῖραν, ἐφ' ὅσον ὁ ἀδελφός του ἐδωροδόκησε τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ κράτους, διὰ νὰ πλεονεκτήσῃ κατὰ τὴν διαίρεσιν τῆς κοινῆς των κληρονομίας, χωρὶς νὰ ὑπολογίξῃ τὴν συγγένειαν. Ἀσφαλῶς ὁ θεσμός τῆς βασιλικῆς διαιτησίας ὑπῆρξε μία ἐξελίξις, τὴν ὁποίαν ἐπέβαλεν ἡ διάλυσις τῆς παλαιᾶς πατριαρχικῆς οἰκογενείας, ἀφ' ὅτου ὁ ἀρχαῖος «κλῆρος» ἔπρεπε νὰ μειωθῇ διὰ τὴν ἀγορὰν τοῦ σιδήρου καὶ τῶν ἄλλων ἀγαθῶν τῆς βιοτεχνίας, γεγονός τὸ ὁποῖον προεκάλεσε μεταξὺ τῶν κληρονόμων μίαν τόσον μεγαλυτέραν ἔντασιν,

1. Ἔργων 197-201. Πρβλ. Πλάτωνος, Πρωταγόρου 322 D.

όσον περιωριζετο ή αξία τής γής¹. 'Αφ' ότου όμως οι άδελφοί ανταγωνίζονται μεταξύ των διά τήν πατρικήν περιουσίαν, επιτρέπουν εις τούς εύγενείς κατόχους μεγαλυτέρων εκτάσεων² να επέμβουν επισήμως εις τήν διανομήν και διά τής δωροληψίας να ενισχύσουν τήν θέσιν των εις βάρος τών μικρών κτηματιών. Είρωνική επομένως είναι ή σημασία του γέλωτος εις τόν στίχον 371 («και τε κασιγνήτω γελάσας επί μάρτυρα θέσθαι») τών «'Εργων», έφ' όσον αναφέρεται εις ένα νεωτερισμόν, ό οποίος δεν άπεκάλυπτε μόνον τά όρια τής άδελφικής αλληλεγγύης, αλλά και τήν εκουσίαν εξάρτησιν τών αντιδικίων εκ μέρους άφερεγγύων κριτών.

'Η διασάλευσις τής ήθικής τάξεως μεταξύ τών μελών τής οικογενείας συνδέεται άμέσως προς τήν κατάτμησιν και τήν μεταβίβασιν τής γής είτε διά τήν άγοράν μεταλλικών όπλων και βιοτεχνικών προϊόντων είτε διά να ικανοποιηθοϋν έξ ΐσου οι κληρονόμοι, γεγονός τó όποιον ενίσχυσε τήν τάσιν τής φυγής ή τής μισθώσεως του σώματος εκτός τής χαλαρώσεως, τήν όποιαν προεκάλεσεν εις τούς δεσμούς τής συγγενείας. 'Ο 'Ησιόδος θα ταχθή διά τουτο έναντίον του εκπατρισμού³ και ταυτοχρόνως ύπερ τής ύπάρξεως ενός και μόνου άρρενος τέκνου κατά οικογένειαν :

«Μουνογενής δέ πάις ειη πατρώιον οίκον
φερβέμεν»⁴

1. 'Εργων 376-378, 396/97. Παρ' ότι ό 'Ησιόδος συμβουλεύει τόν Πέρσην να έργασθ ή με ζήλον, ώστε να είναι εις θέσιν να ιδιοποιηθ ή ξένους άγρους, άντι να μεταβιβάση τούς ίδιούς του («όφο' άλλων ώνη κληρον, μη τόν τεόν άλλος», 'Εργων 341), εν τούτοις δεν πρόκειται άκόμη περιπραγματικής άγοραπωλησίας, αλλά περιμισθώσεως τής γής, ή όποία πολύ άργότερον κατέστη έμπορική αξία (Πρβλ. *Ed. Will, Aux origines du régime foncier grec, «Revue des études anciennes», Amsterdam LIX τόμ. 1957, σ. 20*). 'Ηδη όμως από του 8ου αιώνος π.Χ. ή περιουσία διαμοιράζεται μεταξύ τών μελών τής οικογενείας, τά όποια τήν διαθέτουν όπως νομίζουν. 'Από τής εποχής του 'Ομήρου και του 'Ησιόδου ή 'Ελλάς τάσσεται κοινωνικά υπέρ τής «άτομικής ιδιοκτησίας» ('Ιδε *J. Toutain, The Economic Life of the Ancient World, Chicago, Illinois 19682, σ. 16*) παρά τά οικονομικά και ήθικά της επακόλουθα, τήν δημιουργίαν άκλήρων και δούλων πολιτών: «Και οι δανεισμοί πάνιν επί τοις σώμασιν ήσαν» ('Αριστοτέλους, 'Αθηναίων πολιτείας II 2. Πρβλ. *Er. Will, Hésiode: Crise agraire ou recul de l' Aristocratie («Revue des Études Grecques», Paris LXXVIII τόμ. 1965, σ. 543/544*).

2. Πρβλ. *L. Gernet, Recherches sur le développement de la pensée juridique et morale en Grèce, Paris 1917, σ. 14, Th. Birt, Perses und die βασιλῆες bei Hesiod («Philologische Wochenschrift», Leipzig XLVIII τόμ. 1928, σ. 191*), *T. A. Sinclair, Hesiod, Works and Days, London 1932, σ. XXXVIII, M. Detienne, Crise et attitude religieuse chez Hésiode, Bruxelles - Berchem 1963, σ. 17*.

3. 'Εργων 650/51, 687-690.

4. 'Εργων 376/77.

Ὁ περιορισμὸς ἐξ ἄλλου τοῦ γεωργησίμου χώρου θὰ ἐξωθήσῃ τοὺς ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ κράτους νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὴν δύναμιν τῶν εἰς βάρους τῶν ἀγροτῶν, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ «βασιλῆες» νὰ χαρακτηρισθοῦν ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς «Ἰλιάδος» ὡς «δημοβόροι»¹. Συγχρόνως ὅμως ἡ ἀλλαγὴ τῶν καιρῶν καὶ ἡ συνάρτησις τῆς λύσεως τῶν προβλημάτων πρὸς τὴν ἐμπειρίαν τῶν ὑπὸ γένεσιν ἀστικῶν δεδομένων θὰ παρουσιάσῃ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν παλαιῶν ἀξιῶν τόσον περισσότερον ὡς ἀπροσαρμόστους εἰς τὰ πράγματα, ὅσον ὀλιγώτερον ἦσαν ἱκανοὶ νὰ συλλάβουν τὴν μεταβολὴν καὶ νὰ ὁμολογήσουν τὴν πνευματικὴν των χρεωκοπίαν. Οἱ φορεῖς τῆς παραδόσεως διετήρησαν ὡς ἐκ τούτου μεταξὺ τῶν ἀπογόνων των μίαν στοιχειώδη ἐκτίμησιν, ὅσον ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἐργασθοῦν καὶ νὰ πολεμήσουν διὰ τὴν συντήρησιν καὶ τὴν ὑπεράσπισίν των. Ἀπὸ τῆς Ὀμηρικῆς ὅμως ἐποχῆς θὰ ὑπάρξῃ μεταξὺ τῶν ἀποδήμων Ἑλλήνων πρόβλημα ἐγκαταλειμμένων γονέων, οἱ ὅποιοι δὲν θὰ ἔχουν ἄλλον πόρον ζωῆς πλὴν τῆς ἐπαιτείας :

«Ὁ δ' ἐς πόλιν ἦγεν ἄνακτα
πτωχῷ λευγαλέῳ ἐναλίγκιον ἠδὲ γέροντι,
σκηπτόμενον»²

Ὅπου οἱ γονεῖς θὰ παραμείνουν εἰς τὴν οἰκογένειαν, θὰ ὑποστοῦν ἐκτὸς τῶν δεινῶν τοῦ γήρατος τὴν δυσφορίαν τῶν ἐπιδόξων κληρονόμων, ἢ ὅποια θὰ φθάσῃ ἀπὸ τῆς ἀνοικτῆς ἀποδοκιμασίας μέχρι τῆς στερήσεως τῶν τροφείων :

«Αἶψα δὲ γηράσκοντας ἀτιμήσουσι τοκῆας·
μέμψονται δ' ἄρα τοὺς χαλεποῖς βάζοντες ἔπεσσι,
σχέτλιοι, οὐδὲ θεῶν ὄπιν εἰδότες· οὐδέ κεν οἷ γε
γηράντεσσι τοκεῦσιν ἀπὸ θρεπτῆρια δοῖεν»³

Ἡ ἀναστάσις, τὴν ὁποίαν ἐπέφεραν ἡ ἐκμετάλλευσις καὶ ἡ πτώσις τῆς τιμῆς τοῦ σιδήρου α) διὰ τῆς δημιουργίας κινήτρων μεταναστεύσεως πρὸς τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ τὴν Κολχίδα λόγῳ τῶν ὀρυχείων τῆς Ἰδης καὶ τοῦ Καυκάσου, β) διὰ τῆς καταργήσεως τοῦ προνομίου τῶν ὄπλων καὶ τῆς διαλύσεως τῶν προσωποπαγῶν ἐξουσιῶν, γ) διὰ τῆς ἀξιοποιήσεως ὀλιγώτερον γονίμων περιοχῶν εἰς τὰ ὄρεινά καὶ τῆς ἐνισχύσεως τοῦ αἰτήματος τῆς ἀνεξαρτησίας, δ) διὰ τῆς ὑψώσεως τοῦ ἐπιπέδου ζωῆς καὶ τῆς συγκρούσεως τῶν ἰδεῶν ἐντὸς τῶν παραθαλασσίων πληθυ-

1. A 231. Πρβλ. Ὀδυσσεΐας δ 691/92, ν 14/15, τ 196/97. Πρβλ. Ἔργων 38/39, 263/64 : «Βασιλῆες δωροφάγῳ»

2. Ὀδυσσεΐας ρ 201-203.

3. Ἔργων 185-188.

σμιακῶν κέντρων καὶ ε) διὰ τῆς ἀξιώσεως νὰ γενικευθοῦν τὰ βιοτεχνικὰ ἐπιτεύγματα (πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὠδήγησεν εἰς τὴν αὐξησιν τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς μετ' ἀνάλογον πίεσιν ἐπὶ τῶν ἐργαζομένων) καὶ τὴν καθιέρωσιν μεταλλικοῦ «συναλλάγματος» (γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἐπέφερε τὴν «ἐνοικίασιν» τῆς ἐργασίας καὶ τὴν «ρυστοποίησιν» τοῦ ἀκινήτου πλούτου) θὰ προσβάλλῃ βεβαίως καὶ τοὺς ἄλλους τομεῖς τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος

*«γονῆα γέροντα κακῶ ἐπὶ γήραος οὐδῶ
νεικείη χαλεποῖσι καθαπτόμενος ἐπέεσι»¹,*

δὲν θὰ προσφέρῃ βεβαίως ἐλεημοσύνην ἢ ἄσυλον εἰς τοὺς ἀπόρους καὶ τοὺς κατατρεγμένους οὔτε θὰ σεβασθῇ «ὄρφανὰ τέκνα»². Οἱ ἄνθρωποι ἀγωνίζονται τώρα νὰ ἐξασφαλίσουν οἱ μὲν εἰς βάρος τῶν δὲ τὰ συμφέροντά των, χωρὶς νὰ ὑπολογίζουσι τὰ δεσμευτικὰ μέτρα τῆς φυλῆς, ἢ ὁποῖα τοὺς συνέδεεν ἄλλοτε. Εἶναι ἡ ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπικρατεῖ τὸ δίκαιον τῆς πυγμῆς, τὸ ὁποῖον δὲν ἀναγνωρίζει συμβάσεις, ἀλλ' ἐξασφαλίζει τὴν κοινωνικὴν δύναμιν, τὴν ὁποίαν ὅλοι θαυμάζουν :

*«Οὐδέ τις εὐόρκον χάρις ἔσσειται οὔτε δίκαιον
οὔτε ἀγαθόν, μᾶλλον δὲ κακῶν ῥεκτῆρα καὶ ὕβριν
ἀνέρα τιμῆσουσι· δίκη δ' ἐν χερσὶ καὶ αἰδῶς
οὐκ ἔσται· βλάβει δ' ὁ κακὸς τὸν ἀρείονα φῶτα»³*

Ἡ Ἡσίοδος γνωρίζει, ὅτι ὁ κυριώτερος παράγων τῆς ἀδικίας εἰς τὴν ζωὴν εἶναι μεταλλικῆς φύσεως. Ὅπλα καὶ χρήματα εἰς τὴν πρακτικὴν καὶ τὴν νομισματικὴν των σημασίαν κατασκευάζονται εἰς μεγάλην ποσότητα ἐκ σιδήρου κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν προηγουμένην ἐποχὴν, τὴν ὁποίαν ἐχαρακτήριζεν ὁ (μονοπωλιακῶς εἰσαγόμενος ὑπὸ τῶν Μυκηναίων ἐκ τῆς Μ. Ἀσίας⁴) χαλκὸς ὡς μέσον τῆς ὑπεροχῆς τῶν εὐγενῶν. Τοὺς ἀνθρώπους διὰ τοῦτο κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ἀριστοκρατικοῦ μετάλλου διέκρινε — λόγῳ τῆς περιορισμένης κινητικότητος τοῦ βίου καὶ τῶν ἐλαχίστων ἐλπίδων διὰ τὴν ἀναθεώρησιν τῶν κοινωνικῶν σχέ-

1. Ἔργων 331/32.

2. Ἔργων 330.

3. Ἔργων 190-193. Πρβλ. Ἡροδότου, Ἱστορίας VIII 89, IX 48.

4. Πρβλ. V. R. d'A. Desborough, *The Last Mycenaeans and their Successors*, Oxford 1964, σ. 242. F. H. Stubbings, *The Expansion of Mycenaean Civilisation* («The Cambridge Ancient History», Cambridge II² τόμ. XXIIa κεφ. 1964, σ. 21/21), — *The Recession of Mycenaean Civilisation* (ὡς ἀν. XXVII κεφ. 1965, σ. 20).

σεων — μεγαλύτερος σεβασμὸς τῶν θρησκευτικῶν ἀξιῶν. Βεβαίως δὲν ἦσαν καὶ αὐτοὶ θεάρεστοι, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξαφανισθοῦν ἐκ τοῦ προσώπου τῆς γῆς, ὅπως ἄλλωστε συνέβη καὶ μὲ τοὺς προγενεστέρους παρὰ τὴν ἡθικὴν των ἀνωτερότητα, σύμβολα τῆς ὁποίας ἦσαν τὰ ἔκτακτα μέταλλα, ὁ ἄργυρος καὶ ὁ χρυσός. Ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς τῶν σταδίων, τὰ ὁποῖα διέτρεξεν ἡ ἀνθρωπότης, σχετίζεται πιθανῶς πρὸς ἀνάλογα σχήματα ἰνδοϊρανικῆς π. χ. προελεύσεως¹, χωρὶς ὅμως νὰ ἐξηγοῦνται διὰ τῆς ἀναγωγῆς αὐτῆς τὰ αἷτια, τὰ ὁποῖα ὠδήγησαν τὸν Ἡσίοδον εἰς τὴν ἐξελικτικὴν παρουσίαν τοῦ ἀνθρωπίνου δράματος, τὸ ὁποῖον ἐφαίνετο εἰς τὴν ἐποχὴν του νὰ ἐγγίζη τὰ ἔσχατα ὄρια τῆς ψυχικῆς ἀντοχῆς: «*Nῦν γὰρ δὴ γένος ἐστὶ σιδήρεον*»².

Γεγονὸς πάντως εἶναι, ὅτι διὰ τοῦ Ἡσιόδου ὁ ἄνθρωπος τῆς Εὐρώπης συλλαμβάνει πρὸ τῆς λήξεως τοῦ 8ου αἰῶνος π. Χ. τὴν «ἱστορικότητα» του καὶ ἀρχίζει νὰ ἐρευνᾷ διὰ τὴν καταγωγὴν καὶ τὴν προοπτικὴν του. Διὰ πρώτην φοράν τὸ παρελθὸν ἀντιμετωπίζεται κριτικῶς, ἐλέγχεται δηλαδὴ ὡς πρὸς τὴν σημασίαν του διὰ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων τοῦ παρόντος. Ὁ ραψωδὸς τῆς Βοιωτίας δὲν θὰ ἐπιχειρήσῃ ἀπλῶς μίαν ἐπιλογὴν ἐκ τῶν ἀσχέτων, παραλλήλων ἢ συγκρουομένων μεταξὺ των μυθολογικῶν διηγήσεων καὶ ἀπόψεων περὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κόσμου, ἀλλὰ θὰ κρίνῃ τὰ περιεχόμενα τῆς μνήμης καὶ οὐσιαστικῶς θὰ παρουσιάσῃ τὴν μητέρα τῶν Μουσῶν ὡς ὑποβόλεα ὄχι μόνον ὀρθῶν, ἀλλ' ἐπίσης ἀνυποστάτων πραγμάτων³. Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς «*Θεογονίας*» θὰ λεχθῆ ἐκ μέρους τῶν θυγατέρων τῆς «*Μνημοσύνης*»

«Ἰδμεν ψεύδεα πολλὰ λέγειν ἐτόμοισιν ὁμοῖα,
ἴδμεν δ', εὖτ' ἐθέλωμεν, ἀληθέα γηρῶσασθαι»⁴,

1. Ἴδε R. Reitzenstein, *Vom Topforakel zu Hesiod* («*Studien zum antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland*»), Leipzig - Berlin 1926, σ. 58 κ. ἐ.), F. Dornseiff, *Hesiods Werke und Tage und das Morgenland* («*Philologus*», Leipzig LXXXIX τόμ. 1934, σ. 398), F. Bamberger, *Hesiods Mythen von den ältesten Menschengeschlechtern* («*Hesiod*», ἔκδ. E. Heitsch, ὡς ἀν. σ. 460, 470), K. von Fritz, *Pandora, Prometheus und der Mythos von den Weltaltern* («*Hesiod*», ὡς ἀν. σ. 385), B. Gatz, *Weltalter, goldene Zeit und sinnverwandte Vorstellungen*, Hildesheim 1967, σ. 11 κ. ἐ.), J. Fontenrose, *Work, Justice and Hesiod's five Ages* («*Classical Philology*», Chicago LXIX τόμ. 1974, σ. 2/3).

2. Ἔργων 176.

3. Πρβλ. B. Snell, *Mnemosyne in der frühgriechischen Dichtung* («*Archiv für Begriffsgeschichte*», Bonn IX τόμ. 1964, σ. 20), M. - S. Jensen, *Tradition and Individuality in Hesiod's Works and Days*, ὡς ἀν. σ. 3/4.

4. Θεογονίας 27/28.

πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει, ὅτι ὁ θρησκευτικῶς καὶ ποιητικῶς καθιερωμένος κόσμος δὲν εἶναι πλέον ἀνεξέλεγκτος.

Ἡ κριτικὴ αὐτὴ τῆς παραδόσεως προϋποθέτει βασικῶς τὴν μετατόπισιν τῆς προσοχῆς πρὸς ὅ,τι ἔχει συμβῆ, γεγονόςς τὸ ὁποῖον θὰ χαρακτηρίσῃ τὸν Ἑλληνικὸν κόσμον μετὰ τὴν προσαρμογὴν τοῦ Φοινικικοῦ ἀλφαβήτου εἰς τὰ ἰδιαίτερα φθογγολογικά του δεδομένα, ὅποτε ἦτο δυνατόν νὰ καταγραφοῦν τὰ σημαντικὰ στοιχεῖα τῆς ἐμπειρίας. Ἄφ' ὅτου ἡ γραφὴ ἀπλοποιεῖται καὶ διαδίδεται εἰς εὐρύτερα λαϊκὰ στρώματα ὡς πλήρης ἀντιστοιχία ὁρατῶν συμβόλων καὶ πραγμάτων, διανοίγεται ὁ χῶρος πρὸς τὴν πλευρὰν τῶν συντελεσθέντων γεγονότων. Τὴν στιγμὴν αὐτὴν οὐσιαστικῶς γεννᾶται ἡ «ἱστορία» ὡς ἔφευξίς τῆς γνώσεως ὄχι μόνον ὅσων ὑπάρχουν (*Φιδ — «εἰδέναί»), ἀλλὰ καὶ ὡς ἀνασκόπησις ὅσων συνέβησαν. Ἡ «ὀπτικοποίησις αὐτῆ τῶν χρονολογικῶν ἀκολουθιῶν», ἡ ὁποία «δὲν εἶναι γνωστὴ μετὰ τῶν προφορικῶν κοινωνιῶν»¹, θὰ προσφέρῃ τὴν δυνατότητα εἰς τὸν Ἕλληνα νὰ ἔχῃ «ἐνώπιόν» του τὸ παρελθόν, ὡς ἐὰν δὲν εἶχε μεσολαβήσει ὁ χρόνος. Ὅπως ὁ Ὀδυσσεὺς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τῆς γενικεύσεως τοῦ ἀλφαβήτου δι' ἐμπορικοὺς (ἀνταλλαγὴ πληροφοριῶν) καὶ πολιτικοὺς λόγους (δημοσίευσίς νόμων) δὲν εἶναι τυχοδιώκτης, ἀλλὰ φλέγεται ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας νὰ ἐπιστρέψῃ μετὰ τὴν ἀναγκαστικὴν περιπέτειαν εἰς τὴν πατρίδα του², κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ ὁ Ἡσίοδος ἐπιχειρεῖ νὰ προσδιορίσῃ, τί συνέβη ἀρχικῶς καὶ τί ἐπηκολούθησεν. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι ὁ πρῶτος «ἱστορικός» καὶ ταυτοχρόνως ὁ πρῶτος «θεωρητικός» νοῦς τῆς Ἑλλάδος, ἐφ' ὅσον δημιουργεῖ μίαν ἀναπάραστασιν τῶν ἀποφασιστικῶν ἐπεισοδίων τοῦ παγκοσμίου δράματος. Ὅπως δὲ ἡ γραφὴ θὰ ἐπεκτείνῃ τὴν κριτικὴν παρατήρησιν πρὸς τὰ ὀπίσω — ἔκτοτε ἡ Ἑλλὰς θὰ ζητήσῃ τὴν «ἀρχὴν» τῶν πραγμάτων — καὶ ταυτοχρόνως θὰ τονίσῃ ἀντὶ τῆς ἀκοῆς τὴν ὄρασιν, τόσον διότι τὰ κείμενα συνίστανται ἐξ ὀπτικῶν σημάτων, ὅσον καὶ κυρίως ἐπειδὴ ἀπὸ τῆς στιγμῆς αὐτῆς τὸν λόγον ἔχει πρὸ πάντων ἡ «ἰδέα» τῆς πραγματικότητος.

Κατὰ τὴν ἐξιδανίκευσιν αὐτὴν τῶν ὄντων, τὴν ὁποῖαν ἐπεσφράγισεν ἡ Πλατωνικὴ μεταφυσική³, ἡ Ἑλλὰς θὰ ὑποτιμῆσῃ τόσον περισσότερον τὰ φαινόμενα τῆς αἰσθήσεως, ὅσον θὰ ἐνισχύεται ἡ ἄποψις, ὅτι ἐπικρατοῦν εἰς τὴν ζωὴν ἀπαράδεκτα πράγματα, τὰ ὁποῖα θὰ ἔπρεπε νὰ παραμερισθοῦν χάριν τῆς «ἰδεώδους» καταστάσεως. Ἡ ἀπαίτησις ὅμως αὐτὴ ἐσήμαινεν, ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλειφθοῦν τὰ παρόντα, νὰ ἐπεκταθῇ

1. M. McLuhan, *The Gutenberg Galaxy*, London 1971, σ. 56.

2. Πρβλ. B. Van Groningen, *In the Grip of the Past*, Leiden 1953, σ. 36/37.

3. Πρβλ. A. Varagnac, *Vers une autre Europe* («L'Homme avant l'Écriture», ἐκδ. A. Varagnac, Paris 1959, σ. 414/15).

ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὸ μέλλον, νὰ διακόψῃ τοὺς δεσμούς τοῦ αἵματος, ἢ συνοχὴ τῶν ὁποίων ἐνεφάνιζε τὴν ζωὴν ὡς μίαν διάρκειαν χωρὶς πνευματικὴν ἐξέλιξιν καὶ κατὰ συνέπειαν ἀνεξαρτήτως τῆς προσωπικῆς συμβολῆς εἰς τὴν ἐπαναληπτικὴν τῆς πορείαν. Τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἡσιόδου ἔχει ἀποσυντεθῆ βασικῶς ὁ πυρὴν τῆς ἐσωτερικῆς ἀκινήσιας τοῦ χρόνου, τὸ γένος¹, ἢ ἀλληλεγγύη τοῦ ὁποίου παρουσιάζει τὴν ἀνάμνησιν ὡς ἐγγύησιν διὰ τὴν ἐλπίδα ὑπὸ τὸ κράτος τῆς μυθικῆς του ἐκπροσωπήσεως, ἢ ὁποία δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἰδιωτικὴν στάσιν. Τὴν παραμονὴν τῆς δημοκρατίας εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ ἄνθρωπος ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀτομικὴν του εὐθύνην διὰ τὸν τρόπον τῆς συμπεριφορᾶς του, τὸ χρέος καὶ ταυτοχρόνως τὴν δυνατότητά του νὰ ἐπαναστατήσῃ ἐναντίον τῆς ἐκμηδενιστικῆς φορᾶς τῶν πραγμάτων. Ἦτο διὰ τοῦτο πρωταρχικὴ ἀνάγκη διὰ τὸν Ἡσίοδον νὰ τερματίσῃ τὸν μῦθον τῆς βαθμιαίας ἐξαθλιώσεως τοῦ ἀνθρώπου χάριν μιᾶς «ἀνοικτῆς προοπτικῆς»², ἢ πραγματοποίησις τῆς ὁποίας προϋπέθετε τὸν προσωπικόν του ἀγῶνα. Ὁ ἐκθειασμὸς τῆς δικαιοσύνης ὡς θείας ὑποθήκης εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἀνεξαιρέτως θὰ ἔχῃ τὴν ἔννοιαν, ὅτι τὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα συνέβησαν, δὲν ἔπρεπε νὰ ἐπαναληφθῶν. Ὅτιδῆποτε ἀντιδρᾶ εἰς τὴν γενίκευσιν τῶν μέτρων, τὰ ὁποῖα θὰ ἦτο δυνατόν νὰ στηρίξουν τὸν κοινωνικὸν βίον διὰ τῆς ἐξουδετερώσεως τῶν πλεονεκτικῶν καὶ μεροληπτικῶν διαθέσεων, καταρρίπτεται ὑπὸ τοῦ Διὸς εἰς τὸν σκοτεινὸν τόπον τῶν ἀπαραδέκτων δυνάμεων, τὸν «Τάρταρον»³.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ Ἡσίοδος θὰ συνθέσῃ τὰ διάφορα στοιχεῖα τῆς μυθικῆς παραδόσεως ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἀπαιτουμένης πολιτικῆς τάξεως. Δὲν τὸν ἐνδιαφέρει κυρίως «τὸ ἱστορικῶς ἀπώτατον παρελθόν» οὔτε «τί διαρκεῖ ἐξ ἀρχῆς»⁴, ἀλλ' ἡ ἀνάπτυξις τοῦ κόσμου ἐκ τοῦ ἀμόρφου καὶ τῶν αὐθαιρέτων ἐξουσιῶν πρὸς τὴν σαφήνειαν καὶ τὸν ἔλεγχον τῶν δυναμικῶν του ἐκφράσεων. Οὐσιαστικῶς ὁ αἰπὸλος τῆς Βοιωτίας θὰ ἐτοιμάσῃ τὸ ἔδαφος διὰ τὴν μετάβασιν τῆς ἐννοίας⁵, ἢ ὁ-

1. «Ἡ πρωταρχικὴ μορφή, κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ σχέσεις μεταξὺ παρελθόντος, παρόντος καὶ μέλλοντος νοοῦνται ὡς ἐνότης, εἶναι τὸ γένος»: P. Philippson, Genealogie als mythische Form, Osloae 1936, σ. 3.

2. Th. G. Rosenmeyer, Hesiod und die Geschichtsschreibung («Hesiod», ὡς ἀν. σ. 633).

3. Πρβλ. F. Solmsen, Hesiod and Aeschylus, Ithaca N. Y. 1949, σ. 75.

4. O. Gigon, Der Ursprung der Griechischen Philosophie, Basel 1962, σ. 23.

5. Πρβλ. Ἰλιάδος B 476/77:

«Ὡς τοὺς ἡγεμόνες διεκόσμεον ἐνθα καὶ ἐνθα
ὕσμίην δ' ἰέναι»,

ποία ἐχρησιμοποιοῦτο διὰ τὴν τακτοποίησιν τῶν πολεμιστῶν, εἰς τὸν χῶρον τῆς ἀστικῆς ζωῆς καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς θὰ συνεχίσῃ τὴν Ὀμηρικὴν προεργασίαν. Ὁ «κόδ(σ)μος»¹, μίᾳ λέξει διὰ τὴν ἀλληλεξάρτησιν τῶν ἐνόπλων εἰς τὴν μάχην, θὰ παρουσιασθῇ ὡς πρότυπον διὰ τὴν «κωδικοποίησιν» τῶν ἐνεργειῶν ἐντὸς τῆς πόλεως, ὅπως θὰ ἐκπροσωπήσῃ τὴν ἀνάγκην αὐτὴν ὁ Ἀθηναῖος βασιλεὺς «Κόδρος», προτοῦ θυσιασθῆ χάριν τῆς δημοτικῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἀνάπτυξις ἐν τούτοις τοῦ νέου ιδεώδους προϋποθέτει τὴν ἐξέλιξιν τοῦ πολιτικοῦ βίου εἰς τὴν Ἰωνίαν, ἡ ὁποία θὰ προβάλῃ προηγουμένως τὸν «διάκοσμον»² εἰς τὸν ἑναστρον χῶρον, διὰ τὴν ἔχῃ ἀντικειμενικὴν ἐποπτεῖαν τῆς ἀπαιτουμένης διευθετήσεως τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ὁ Ἡσίοδος ὁμοίως εὐρίσκειτ᾽ ἀκόμη ἐνώπιον τῶν ἀντιδραστικῶν ἐκπροσώπων τῆς ἀριστοκρατίας, οἱ ὁποῖοι δὲν φαίνονται διατεθειμένοι νὰ ὑποκύψουν εἰς τὴν πίεσιν ἐκ τῶν κάτω, ἐφ' ὅσον ἄλλωστε αὐτοὶ χρησιμοποιοῦν ἢ δανεῖζον τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τὰ ὅπλα, τὰ ὁποῖα κατασκευάζει διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ πυρός ἢ σιδηρουργία. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν θὰ νομίσῃ, ὅτι τὰ πράγματα ἐπῆραν τὴν καταστροφικὴν των ἐξέλιξιν, ἀφ' ὅτου οἱ μεταλλωρύχοι τοῦ Καυκάσου ὑπέκλεψαν ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ δαίμονος τῆς φωτιᾶς τὴν θείαν δυνατότητα, διὰ τὴν ἐνισχύσουν τεχνικῶς τοὺς ἀνόμους ἀνθρώπους. Ἐν τούτοις ἡ τιμωρία διὰ τὸ ἀνοσιούργημα τοῦ Προμηθέως³ δὲν ἐπρόκειτο νὰ συνεχισθῇ ἐπ' ἄπειρον, διότι τὸ κράτος τῆς ἀδικίας θὰ κατελύετο διὰ τῆς ἐξαφανίσεως τῶν φορέων του: «Ζεὺς δ' ὀλέσει καὶ τοῦτο γένος μερόπων ἀνθρώπων»⁴.

Παρὰ τὴν συνεχῆ κατὰπτωσιν τοῦ ἥθους, τὴν ὁποίαν συμβολίζουν τὰ διαδοχικὰ στάδια τῆς ἀνθρωπότητος, ὁ Ἡσίοδος θὰ προβλέψῃ τὴν ἐπικράτησιν τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ δικαίου. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, ὁ ὁποῖος τὸν πείθει, ὅτι θὰ συντελεσθῇ τελικῶς εἰς τὴν πορείαν τῶν κοινωνικῶν ὑποθέσεων μίᾳ σημαντικῇ ἀλλαγῇ, διὰ τῆς ὁποίας θὰ ἐνισχυθοῦν τὰ θετικὰ στοιχεῖα τῆς ὑπάρξεως: «Ἄλλ' ἔμπηξ καὶ τοῖσι μεμείζεται ἐσθλὰ κακοῖσιν»⁵. Ἡ δῆλωσις αὐτὴ χαρακτηρίζει

σημῆσαντο», Ch. G. Starr, *The Decline of the early Greek Kings* («Historia», ὡς ἀν. σ. 136).

1. Πρβλ. W. Kranz, *Kosmos* («Archiv für Begriffsgeschichte», Bonn II τόμ. 1958. σ. 8/9).

2. W. Schadewaldt, *Das Welt-Modell der Griechen* («Hellas und Hesperien», ἐκδ. E. Zinn, Zürich - Stuttgart 1960, σ. 428).

3. Ἴδε Θεογονίας 521-524, Ἔργων 47-49.

4. Ἔργων 180.

5. Ἔργων 179.

βεβαίως τὴν «ἐντιμότητα τοῦ ἱστορικοῦ»¹ καὶ παρουσιάζεται «διὰ πρῶτην φορὰν» ὡς «συστηματοποιημένη» πίστις εἰς τὴν «πρόοδον»², εἶναι ὅμως περισσότερο μίᾳ ἠθικῇ ἀξίωσις καὶ ὀλιγώτερον μίᾳ ἐμπειρικῇ διαπίστωσις. Εἰς τὴν πραγματικότητα πρόκειται περὶ ἑνὸς ὁράματος, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται ὡς φιλοσοφικὴ πρόληψις τῶν γεγονότων καὶ ὄχι ἀπλῶς ὡς διηγηματικὴ τέχνη, ἢ σημασία τῆς ὁποίας συνίσταται εἰς τὴν ποιητικὴν τῆς ἀξίαν. Παρ' ὅτι συνεχίζει νὰ ἐκφράζεται ἐμμέτρως, ὁ Ἡσίοδος διασπᾷ πρῶτος τὴν ταυτότητα τῆς μορφῆς πρὸς τὴν οὐσίαν. Ἐάν ἀναγκάζῃ τὴν ἀριστοτεχνικὴν παράδοσιν νὰ ὁμολογήσῃ διὰ τῶν Ὀλυμπιάδων μουσῶν τὴν πλάνην τῆς, στρέφεται κατὰ τοῦ Ὀμήρου, ὁ ὁποῖος ἐκάλυπτε διὰ τῆς μεγαλοπρεπειᾶς τῶν στίχων τοῦ τὰ πραγματικὰ προβλήματα. Ἡ ποίησις ἔχει τώρα ὡς σκοπὸν νὰ μεταβάλλῃ τὰ παλαιὰ τῆς πρότυπα χάριν τῆς θεῆς δικαιοσύνης, νὰ δείξῃ, τί προηγήθη καὶ τί ἐπηκολούθησε τῆς βασιλείας τοῦ Διός, ἀντὶ νὰ παροδηγῇ τοὺς ἀνθρώπους διὰ τῶν συναρπαστικῶν τῆς φαντασιώσεων.

Ἀπὸ τῆς μιᾶς ἱστορικῆς στιγμῆς εἰς τὴν ἄλλην οἱ Ἕλληνες ἀτενίζουν τὸ παρελθὸν ὄχι τόσον ὡς πηγὴν τῆς γνώσεως, ἀλλ' ὡς πρόβλημα, τὸ ὁποῖον περιμένει τὴν λύσιν του. Ἡ παράκλησις διὰ τοῦτο τοῦ Ἡσιόδου «εἶπαθ' ὅ,τι πρῶτον γένητ' αὐτῶν»³ δὲν ἐγκαινιάζει μόνον τὴν ἐπιστήμην τῆς ἱστορίας, ἐφ' ὅσον τερματίζει τὸν ἄχρονον κόσμον τοῦ μύθου καὶ συγκεκριμένως τῆς «Ἰλιάδος», τὰ θέματα τῆς ὁποίας δὲν ἐσχετίζοντο πρὸς τὴν ἐπικαιρότητα, ἀλλ' ἀντιστρέφει ἀξιολογικῶς τὴν χρονικὴν τάξιν καὶ τοποθετεῖ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ ὀρθοῦ εἰς τὸ μέλλον. Ἡ «ἀρχή», τὴν ὁποίαν ἀναζητεῖ ὁ Ἡσίοδος, εἶναι μίᾳ ὀφειλὴ διὰ τὴν πνευματικὴν τακτοποίησιν τῆς πραγματικότητος: διὰ νὰ γίνῃ σαφές, τί ἔγινε καὶ κυρίως διὰ νὰ ὀρθοτεθῇ, τί ἔπρεπε νὰ γίνῃ. Ἐκ τῆς ἀνάγκης αὐτῆς προέρχεται «ἡ τάσις τῆς συστηματοποιήσεως»⁴, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν διδακτικὴν του ποίησιν εἰς τὴν ἀξίωσίν τῆς νὰ ἱεραρχήσῃ τὴν θεῖαν σφαῖραν. Τὸ ἴδιον αἵτημα θὰ τὸν παρουσιάσῃ καὶ ὡς «πρῶτον Προσωκρατικόν»⁵, ἐφ' ὅσον δὲν τὸν ἐνδιαφέρουν τὰ πολλὰ εἰς τὴν φαινομενικὴν των ὄψιν, ἀλλ' ὅ,τι ἐπικρατεῖ ἐναντίον τῶν ἐπιφάσεων. Ὁ Ἡσίοδος εἶναι ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος, ὁ ὁποῖος θὰ διαιρέσῃ τὴν πραγματικότητα εἰς τὴν συμβατικὴν καὶ τὴν οὐσιαστικὴν τῆς διά-

1. Th. G. Rosenmeyer, Hesiod und die Geschichtsschreibung («Hesiod» ὡς ἀν. σ. 633).

2. E. Ch. Welskopf, Gedanken über den gesellschaftlichen Fortschritt im Altertum («Klio», Berlin - Wiesbaden LIII τόμ. 1971, σ. 50).

3. Θεογονίας 115.

4. W. K. C. Guthrie, A History of Greek Philosophy, Cambridge 1967, σ. 28.

5. H. T. Wade - Gery, Hesiod («The Phoenix», Toronto III τόμ. 1949. σ. 81).

στασιν. Ἐὰν (ἀντιθέτως πρὸς τὸν "Ὀμηρον, ὁ ὁποῖος περιγράφει χάριν τῶν ἐντυπώσεων τὰ ἐπεισόδια ἐνὸς πλασματικοῦ κόσμου) προσγειώνη τὸν ἄνθρωπον εἰς τὰ δεδομένα τῆς ζωῆς του, διὰ νὰ τὸν ἐκπαιδεύσῃ, πῶς νὰ ἐνεργήσῃ, ἀναχωρεῖ ἐκ τοῦ χάσματος, τὸ ὁποῖον ἀντιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν γενικῶν ἢ ἐπισήμων ἀπόψεων καὶ τοῦ πρέποντος.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ λόγος περὶ θεωρητικῆς σκέψεως, ἐκείνου τοῦ τρόπου ἐρεύνης τῶν πραγμάτων, ὁ ὁποῖος δὲν ἐξαντλεῖται εἰς τὴν περιγραφὴν ἢ τὴν διακόσμησίν των, ἀλλ' ἀποκαλύπτει τὴν ἐσωτερικὴν των ὕψιν. Ἡ τάσις αὐτὴ πρὸς τὸ οὐσιῶδες δὲν ὀφείλεται βεβαίως μόνον εἰς τὴν διάρρηξιν τῶν σχέσεων πρὸς τὸ παρελθόν, ἀλλ' ἐπίσης εἰς τὴν διάδοσιν τῆς γραφῆς, ἡ ὁποία παρουσίασε τὴν ἀκοήν (καὶ κατὰ συνέπειαν τὴν προφορικὴν παράδοσιν) ὡς παραπλανητικὴν ὑπόθεσιν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐνισχύσῃ τὴν τιμὴν τῆς ὀράσεως¹, δηλαδὴ τῆς ἀμέσου ἐμπειρίας τῶν γεγονότων. Ὡς ἔννοια ὅμως καὶ ὡς περιγραφή ὁ γραπτὸς λόγος ἐσήμαινεν ἐκτὸς αὐτοῦ μίαν πνευματικὴν ἀναχώρησιν ἐκ τῶν συμβόλων πρὸς τὴν «ἀντικειμενικὴν» των ὑπόστασιν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐγκαινιάζει ἔκτοτε μίαν διάθεσιν ὑπερπηδήσεως τοῦ πραγματικοῦ - αἰσθητικοῦ κόσμου. Ἀπὸ τῆς ὥρας αὐτῆς θὰ ἐνδιαφέρῃ κυρίως, ὅτι κρύπτεται ὑπὸ τὰ φαινόμενα, ἡ διανοητικὴ : μεταφυσικὴ θεμελίωσις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ρίζαν τοῦ εἶναι.

"Ὅ,τι θὰ κληθῆ ἀργότερον «φιλοσοφία» (ἐκ τῆς ἀναγωγῆς ἴσως τῶν ἀνθρώπων τῆς θεωρίας εἰς τὸ ἐπιτακτικὸν στοιχεῖον τῆς πραγματικότητος, τὸ ὁποῖον ἔπρεπε νὰ θεωρηθῆ διάφορον τῶν ἐμπειρικῶν της ἐκφράσεων : εἰς τὸν λογικὸν παράγοντα τῶν μεταβαλλομένων καὶ κατὰ συνέπειαν δευτερογενῶν πραγμάτων²), δὲν θὰ ἔχῃ ὡς σκοπὸν τὴν παρουσίαν ὀρισμένων ἀπόψεων τῆς ζωῆς, ἀλλὰ τὴν ἐκτίμησίν των κατὰ βάθος. Ὁ Ἡσίοδος δὲν ἐννοεῖ τὴν ἀλήθειαν, τὴν ὁποίαν ὑπόσχεται νὰ κοινοποιήσῃ («ἐγὼ δέ κε, Πέροση, ἐτήτυμα μυθησαίμην»³) ὡς ἐπιβεβαίωσιν ἢ συμπλήρωμα τῶν γνωστῶν, ἀλλ' ὡς ὑπέρβασιν ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ὑποθέτουν οἱ ἄνθρωποι, χωρὶς νὰ ἔχουν ἰδέαν, ὅτι πρόκειται περὶ ἀληθοφανῶν ὑποθέσεων. Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς φιλοσοφίας ὑπάρχει διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἡ συνείδησις τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τῆς πεποιθήσεως, ἡ ὁποία διαστρέφει καὶ τῆς βεβαιότητος, ἡ ὁποία διασώζει τὰ πράγματα. Βεβαίως ὁ Ἡσίοδος γνωρίζει, ὅτι δὲν εἶναι μόνος εἰς τὴν

1. Πρβλ. Ἡράκλειτον (Diels I B' 101 a) : «Ὁφθαλμοὶ γὰρ τῶν ὄτων ἀκριβέστεροι μάρτυρες». Ἡροδότου, Ἱστορίας I 8 : «Ὡτα γὰρ τυγχάνει ἀνθρώποισιν ἔντα ἀπιστότερα ὀφθαλμῶν».

2. Πρβλ. Ἡράκλειτον, (Diels I B' 108) : «Ὀκόσω λόγους ἤκουσα, οὐδεὶς ἀπικνεῖται ἐς τοῦτο, ὥστε γινώσκειν ὅτι σοφόν ἐστι πάντων κεχωρισμένον».

3. Ἔργων 10.

κριτικὴν του στάσιν («παῦροι δὲ τ' ἀληθέα κικλήσκουσιν»)¹, θεωρεῖ ὁμῶς τὴν θεμελιώσιν τῶν ἐρεισμάτων τῆς ὑπάρξεως ὡς προσωπικόν του θέμα. Ἐὰν ὁ πολυμήχανος Ὀδυσσεὺς «ἴσκει ψεύδεα πολλὰ λέγων ἐτύμοισιν ὁμοῖαν»², αὐτὸς θὰ ὑμνήσῃ πρῶτος εἰς τὴν Εὐρώπην τὸ παγκόσμιον κῦρος τῆς ἀληθείας, ἢ ὅποια δὲν ἐπρόκειτο ἀπλῶς νὰ ἐρμηνεύσῃ, ἀλλὰ νὰ δημιουργήσῃ τὸν πνευματικὸν κόσμον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐκαλεῖτο νὰ κατοικήσῃ ὁ ἄνθρωπος. Πρόσωπα, ὅπως ὁ Ἡσίοδος — τὸ ἀπέδειξαν ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Bruno εἰς ἄλλους καιροὺς — δέχονται νὰ θυσιασθοῦν, διὰ νὰ στηρίξουν ἀκόμη καὶ μετὰ τὸν θάνατόν των, ὅ,τι πρέπει νὰ διέπῃ τὴν ζωὴν.

Τὸ νέον εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν εἶναι, ὅτι (κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν θρησκείαν, ἢ ὅποια δικαιολογεῖ τὰ καθήκοντα ὡς θεῖα καὶ κατὰ τοῦτο κριτικῶς ἀπρόσβλητα θελήματα) ἡ ἀξία, τὴν ὁποίαν προτείνει ὁ Ἡσίοδος, βασιζέται εἰς τὴν γενικὴν ἀντίληψιν. Ἐκτοτε εἰς τὴν Ἑλλάδα θὰ τονισθῇ τόσον περισσότερον ἡ θνητὴ φύσις τοῦ ἀνθρώπου, ὅσον μεγαλυτέρα θὰ εἶναι ἡ ἀντίστασις τῶν εὐγενῶν, οἱ ὁποῖοι θὰ θεωρήσουν τὴν προνομιακὴν των διάθεσιν ὡς ἐντολὴν τοῦ οἰκογενειακοῦ των θεοῦ. Ὅσον ὁμῶς θὰ γενικεύεται τὸ δίκαιον, τόσον θὰ προβάλλῃ ὡς βασικὴ ἀνάγκη τῆς ὑπάρξεως ἢ αὐτογνωσία κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τοὺς ἀθανάτους. Ἡ ἀπαίτησις αὕτη (τῆς ὁποίας ἡ χαρακτηριστικωτέρα ἔκφρασις θὰ δηλωθῇ ὡς θεῖα ὑπόμνησις εἰς τοὺς ἐπισκεπτομένους τὸ λατρευτικὸν κέντρον τῆς ἀστικῆς τάξεως εἰς τὴν κεντρικὴν Ἑλλάδα) θὰ θεμελιώσῃ τὴν «ὑπερβατικότητα» τῶν θεῶν καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὴν συναίσθησιν τῶν κοινῶν δεδομένων τῆς ζωῆς ὡς προϋπόθεσιν διὰ τὴν ὀρθὴν πράξιν. Τὸ πνεῦμα τῆς δημοκρατίας θὰ ἐπιβάλλῃ διὰ τῆς Δελφικῆς του διατυπώσεως εἰς τὸν ἄνθρωπον νὰ ἐννοήσῃ, ὅ,τι τὸν χαρακτηρίζει «γινγνώσκοντα τὰ παρὰ πόδας, ὁποίας ἐτύχομεν μοίρας· οἶον... τὸ Γινῶθι σαυτόν... ὅτι θνητοὶ πεφύκαμεν»³.

Ὁ Ἡσίοδος εἶναι ὁ πρῶτος συστηματικὸς τῆς κινήσεως αὐτῆς πρὸς τὸν «ἀνθρωπισμόν», ἢ ὅποια θὰ παρουσιάσῃ τὴν ἀλήθειαν ὡς διανοητικὸν ἐπίτευγμα — τὴν διευθέτησιν τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ὡς πρόβλημα τῆς λογικῆς καὶ ὄχι τῆς πίστεως. Ὅσοι διὰ τοῦτο τὸν συγκρίνουν πρὸς τὸν Ὡσηῆ ἢ τὸν Ἀμῶς⁴ καὶ τὸν θεωροῦν ὡς

1. Ἔργων 818.

2. Ὀδυσσεύς τ 203.

3. Σχολίων εἰς Πινδάρου Πυθίων III 106.

4. E. Schwarz, Charakterköpfe aus der antiken Literatur, Leipzig 1906, σ. 6, 8, U. von Wilamowitz - Moellendorf, Hesiods Erga, Berlin 1928, σ. 158, F. Dornseiff, Hesiod's Werke und Tage und das Morgenland («Philologus», ὡς ἀν. σ. 400), F. J. Teggart, The Argument of Hesiod's Works and Days («Journal of the Hi-

«θηρησκευτικὸν μεταρρυθμιστήν»¹ ἢ ὡς «προφήτην τοῦ δικαίου»², ὑπερπηθοῦν τὸ θεμελιῶδες γεγονός τῆς προτρεπτικῆς του ποιήσεως, ἡ ὁποία παρουσιάζει τὴν νοθεσίαν ὡς ἀπόρροιαν τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου. Αὐτὸς ἄλλωστε εἶναι ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον τοποθετεῖ τὰ θέματα τῆς ποιήσεώς του εἰς τὸ φυσικὸν πλαίσιον τῆς ζωῆς, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἡ ἀνεύρεσις τῶν σημάτων διὰ τὸν προσανατολισμὸν τῆς συμπεριφορᾶς εἶναι κοινὴ δυνατότης καὶ ὑποχρέωσις. Ὁ ἴδιος λόγος ἐξηγεῖ τὴν χαρακτηριστικὴν μείωσιν τῶν παρομοιώσεων καὶ τῶν μεταφορῶν ἰδίως εἰς τὰ «Ἔργα»³, ἐφ' ὅσον ἡ πραγματικότης καταλαμβάνει τὸν κύριον χῶρον τῆς ποιήσεως. Ταυτοχρόνως ἐρμηνεύει τὴν ἀντιστροφὴν τῆς σχέσεως τῶν φαινομένων τῆς φύσεως πρὸς τοὺς θεοὺς, οἱ ὅποιοι περιορίζονται εἰς τὸν χῶρον τῶν ἐπαναλαμβανομένων αὐτοφυῶν γεγονότων⁴, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖ μίαν κρίσιν τῆς προσωποποιήσεως⁵ καὶ ταυτοχρόνως τὴν πρώτην προσπάθειαν ἐξουδετερώσεως⁶ τοῦ φυσικοῦ γίγνεσθαι.

Ἐὰν ἐξ ἄλλου ἦλθεν εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς φορεῖς τῆς παραδόσεως καὶ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ κράτους, δὲν κατέφυγεν ἐν τούτοις ὁ Ἡσίοδος, ὅπως ὁ προφητικὸς κόσμος τοῦ Ἰσραήλ, εἰς τὴν θείαν αὐθεντίαν. Δὲν ἐπεχείρησε νὰ παραστήσῃ τὴν ἔμπνευσίν του ὡς ἐπιταγὴν ἑνὸς ὑπερλογικοῦ παράγοντος, ἀλλ' ἐπεκαλέσθη τὴν κριτικὴν ἰκανότητα τοῦ συνήθους ἀνθρώπου. Δὲν διετύπωσε τὴν γνώμην του ὑπὸ τύπον ἀποκαλύψεως, δὲν κατέφυγεν εἰς τὴν ἀπειλήν, δὲν ἐζήτησε τυφλὴν ὑποταγὴν, ἀλλὰ τὸν ἔλεγχον καὶ τὴν ἐπιδοκιμασίαν τοῦ κοινοῦ νοῦ, γεγονός τὸ ὁποῖον ἐξηγεῖ τὸ μέγεθος τῆς ἐπιδράσεώς του εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος⁷. Ὑπῆρξεν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ὁ πρῶτος φιλόσοφος τῆς ἱστορίας, ἐφ' ὅσον παρέστησε τὰ φυσικὰ πράγματα καὶ

story of Ideas», New York VIII τόμ. 1947, σ. 61/62), *M. Detienne, Crise agraire et attitude religieuse chez Hésiode*, ὡς ἀν. σ. 11.

1. *J. - P. Vernant, Le Mythe hésiodique de Races* («Revue de l'Histoire des Religions», Paris CLVII τόμ. 1960, σ. 50).

2. *W. Jaeger, Paideia*, Berlin - Leipzig I τόμ. 1934, σ. 104.

3. Πρβλ. *Th. G. Rosenmeyer, Hesiod und die Geschichtsschreibung* («Hesiod», ὡς ἀν. σ. 608).

4. Ἰδε Ἔργων 381-617.

5. Πρβλ. *Th. Phillis Feldmann, Personification and Structure in Hesiod's Theogony* («Symbolae Osloenses», Osloae XLVI τόμ. 1971, σ. 40).

6. Πρβλ. *H. Diller, Hesiod und die Anfänge der Griechischen Philosophie* («Antike und Abendland», Hamburg II τόμ. 1946, σ. 150/51).

7. Πρβλ. *W. Jaeger, The Theology of the early Greek Philosophers*, Oxford 1947, σ. 93, *A. R. Brun, The world of Hesiod*, New York 1962, σ. 81, *H. Diller, Hesiod und die Anfänge der Griechischen Philosophie* («Hesiod», ὡς ἀν. σ. 692).

τὰ ἠθικὰ αἰτήματα δι' ἑνὸς τρόπου, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νὰ πείσῃ διὰ τῆς ἔσωτερικῆς του συνεπείας τὸν ἀκροατὴν τῆς «Θεογονίας» καὶ τῶν «Ἔργων». Καὶ ὅπως δὲν ἐζήτησεν ἐγγυήσεις ἐκ μέρους ἀνεξελέγκτων ἐξουσιῶν, δὲν ἐξεπροσώπησεν ἐπίσης μίαν ὀρισμένην φυλὴν ἢ κοινωνικὴν τάξιν, ἀλλὰ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα γενικῶς. Δὲν προεῖχεν ἐπομένως ἢ ἐξύμνησις, ἀλλ' ἢ κατανόησις τῶν θεῶν ἔργων διὰ τὸν καθορισμὸν τῶν μέτρων τῆς πράξεως. Δὲν ἐνδιέφερε δηλαδὴ, ὅτι συνέβη ἄλλοτε, ἀλλ' ἢ τοποθέτησις τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τῆς πραγματικότητος, τὴν ὁποίαν δὲν ἐκάλυπτεν ἢ ἀναχρονιστικὴ τῆς ἐκτίμησις.

Ἡ κατεύθυνσις αὐτὴ πρὸς τὸ οὐσιῶδες ἀνεξαρτήτως ἢ διὰ μέσου τῆς παραπειστικῆς του ἐμφανίσεως ἐθεωρήθη ἀργότερον ὡς βιολογικὴ κλίσις¹, ἢ ὁποία μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ νόμου εἰς τὴν πόλιν ἔδωκε τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι δὲν ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν διαγωγὴν, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἐκπληξιν². Κατὰ τοὺς θεμελιώδεις ὅμως χρόνους τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἢ «γνώσις» ὑπῆρξε μία ἐπαναστατικὴ ἀποδεύσμευσις ἐκ τῶν ἰσχυόντων ἀδίκως καὶ κατὰ λάθος. Δὲν εἶχε σχέσιν πρὸς τὴν περιέργειαν ἐνώπιον δυσερμηνεύτων, ἀλλὰ πρὸς τὸν τρόπον ζωῆς ἐνώπιον ἀπαραδέκτων καταστάσεων. Ἡ «ἀλήθεια» δὲν ἦτο μὲ ἀλλοιῶς λόγους μία ἐρασιτεχνικὴ ἀπασχόλησις, ὅσων ἔλυσαν τὰ προβλήματα τῶν εἰς τὴν ζωὴν, ἀλλὰ μία ὀρθοθετικὴ ἀρχή, ἢ ὁποία ἔπρεπε νὰ προσανατολίσῃ τὴν ὑπαρξιν.

Διὰ τοῦ Ἡσιόδου ὁ ἀνθρώπος τῆς Ἑλλάδος ἀντιλαμβάνεται τὴν στάσιν του εἰς τὸν κόσμον ὡς γνωσεολογικὸν ζήτημα. Ἄντλεῖ βεβαίως ἀκόμη δύνάμιν ἐκ τοῦ παρελθόντος, ἀφοῦ τὸ ἀναθεωρῆσθαι ὅμως βάσει τῶν ἐπικαίρων αἰτημάτων. Χρειάζεται τὸν θεόν, ἀλλὰ τὸν ταυτίζει πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ ἀστικοῦ ἥθους καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὸν ἐννοεῖ ὡς ὑποστηρικτὴν εἰς μίαν προσπάθειαν ὀρθολογικοῦ ἐλέγχου τῶν πράξεων, ἢ ὁποία ὡς ἐκ τῆς φύσεώς της τὸν ἀγνοεῖ:

*«Εἰ γὰρ τίς κ' ἐθέλῃ τὰ δίκαι' ἀγορευσαί
γινώσκων, τῷ μὲν τ' ὄλβον διδοῖ εὐρύοπα Ζεὺς»³*

Τὸ σημαντικὸν ἐπίτευγμα τῶν «Ἔργων» εἶναι ὁ σύνδεσμος τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς γνώσεως ὡς ἀνωτάτη ἐπιταγή. Εἰς τὴν Ἑλλάδα τοῦ 7ου αἰῶνος π.Χ. «πρέπει προηγουμένως ἢ ἀληθινῶς, πραγματικῶς κατὰστα-

1. Πρβλ. Ἄριστοτέλους, Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Α' 1 (p. 980 a 21): «Πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει».

2. Πρβλ. Ἄριστοτέλους, Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Α' 2 (p. 982 b 12/13): «Διὰ γὰρ τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφεῖν».

3. Ἔργων 280/81.

σις νὰ διαπιστωθῆ, προτοῦ διατυπωθῆ μία δικαία κρίσις»¹. Ἡ πράξις θὰ ἐμφανισθῆ ἐπομένως ὡς κοινωνικὴ ὄψις τῆς θεωρίας, ἡ ὁποία θὰ ὑποκαταστήσῃ τὸν θεῖον φόβον ἐνώπιον τῆς ἀνάγκης. Παρ' ὅτι λοιπὸν ὁ Ἡσίοδος δὲν γνωρίζει τὴν διάστασιν μεταξύ θρησκείας καὶ πολιτισμοῦ («τὸ χάσμα δημιουργεῖται μόλις εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν σοφιστῶν»²), ἀναπνέει τὸ πνεῦμα τῆς Σοφιστείας, ἐφ' ὅσον τὸν ἐνδιαφέρει πρὸ παντὸς ἄλλου ἡ πολιτικὴ ἀγωγὴ. Δὲν τοῦ διαφεύγει βεβαίως, ὅτι ὀλιγότερον ὄλων τὸν συμμερίζονται, ὅσοι ἔχουν ἀντίθετα συμφέροντα, δι' αὐτὸν ὅμως τὸν λόγον ἀναπτύσσει τὸ ἐκπαιδευτικὸν του πρόγραμμα κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος νὰ ὑποχρεώσῃ καὶ τοὺς ἀδίκους ἀκόμη νὰ καταλάβουν, διατὶ δὲν τοὺς συμφέρει νὰ παρανομοῦν. Ἐὰν διδάσκη «ἐξ ὀνόματος τῆς κοινωνικῆς προόδου»³, δὲν τὸ πράττει ἐπειδὴ προβλέπει τὴν ἐξέλιξιν, ἀλλὰ διότι ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀξίαν τῶν ἴσων ὄρων τῆς συνυπάρξεως, οἱ ὁποῖοι θὰ τοὺς τηρήσουν. Δὲν εἶναι διὰ τοῦτο μόνον ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος, ὁ ὁποῖος συνειδητοποιεῖ «τὴν ἰδιοτυπίαν τοῦ δικαίου»⁴, ἀλλὰ καὶ ὁ πρῶτος ἐκπρόσωπος τῆς δημοκρατικῆς συνειδήσεως εἰς τὴν ἱστορίαν. Ἐὰν θεωρῆ τὴν δικαιοσύνην ὡς οὐσιώδη χαρακτῆρα τῶν ἀνθρώπων ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ζῶα, τὰ ὁποῖα ἐνεργοῦν, χωρὶς νὰ γνωρίζουν τὰ αἴτια, στηρίζεται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι προϋποθέτει τὴν ἐσωτερικὴν τῆς κατάφασιν.

Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἡ διαγωγὴ δὲν ἐμφανίζεται ὡς ὑπόθεσις τοῦ χαρακτῆρος οὔτε βεβαίως τοῦ αἰσθήματος, τοῦ ἐθίμου ἢ τῆς συνηθείας⁵, ἀλλ' ὡς ἀποτέλεσμα καλῆς ἢ ἐσφαλμένης ἐκτιμήσεως τῶν πραγμάτων. Ὅπως οἱ Ἀχαιοὶ ἐταλαιπωρήθησαν κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν των εἰς τὴν μητρόπολιν μετὰ τὴν νίκην των εἰς τὸ Ἴλιον, «ἐπεὶ οὐ τι νόημονες οὐδὲ δίκαιοι πάντες ἔσαν»⁶, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ τώρα ἡ κακοδαιμονία μαρτυρεῖ ἔλλειψιν πραγματικοῦ προβληματισμοῦ. Ἐὰν ἀργότερον ὁ Σωκράτης θὰ ἰσχυρισθῆ, ὅτι ἀρκεῖ ὁ ἐμπεριστατωμένος ἔλεγχος τοῦ θέματος, διὰ νὰ λάβῃ ὁ ἄνθρωπος ἀνάλογον στάσιν, ὥστε, ὅσοι

1. H. Hommel, Wahrheit und Gerechtigkeit («Antike und Abendland», Berlin XV τόμ. 1969, σ. 178).

2. W. Jaeger, Paideia, ὡς ἀν. σ. 382.

3. A. Piatkowsky, Das Faustrecht in der Griechischen Literatur von Hesiod bis Thukydides («Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums», ἔκδ. J. Harmatta, Amsterdam 1968, σ. 19).

4. M. A. Verdross, Die Begründung der Griechischen Rechtsphilosophie durch Hesiod («Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften», ὡς ἀν. σ. 28).

5. Πρβλ. E. Wolf, Griechisches Rechtsdenken, Frankfurt A. M. I τόμ. 1950 σ. 149.

6. Ὀδυσσεύς γ 133/34.

ἐνεργοῦν κατὰ τρόπον ἀντικοινωνικόν, νὰ μὴ συλλαμβάνουν, τί ἀκριβῶς χρειάζεται, διετύπωσεν ὡς ἀπαίτησιν τῆς λογικῆς τὴν ἀνάγκη, ἡ ὁποία ἔθεσε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς δημοκρατίας ἐκτὸς νόμου τὴν ἄγνοιαν τῶν πολιτικῶν ὄρων τῆς συνυπάρξεως. Ὑπὸ τὸ ἴδιον πνεῦμα ὁ Ἡσίοδος δὲν ἐκτιμᾷ μόνον ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν δύναμιν νὰ κατανοῇ καὶ μόνος του ἀκόμη τὰ πάντα, ἀλλὰ καὶ ὅσους παρακολουθοῦν τὴν παιδαγωγικὴν του σκέψιν, διὰ νὰ κρίνουν καὶ νὰ υἱοθετήσουν τὰ συμπεράσματά της :

«Οὗτος μὲν πανόριστος, ὃς αὐτὸς πάντα νοήσει,
 ἐσθλὸς δ' αὖ κἀκεῖνος ὃς εἷ εἰπόντι πίθηται·
 ὃς δέ κε μητ' αὐτὸς νοέη μήτ' ἄλλου ἀκούων
 ἐν θυμῷ βάλληται, ὃ δ' αὖ τ' ἀχρήμιος ἀνῆρ»¹

Ἐάν τὸ ἀχροατήριον τοῦ Ὀμήρου ἦσαν κυρίως οἱ εὐγενεῖς, τὰ κοινωνικά προνόμια τῶν ὁποίων δὲν ἐβασίζοντο εἰς τὴν ἀτομικὴν των ἱκανότητα, ὁ Ἡσίοδος ἀπευθύνεται εἰς μίαν κατηγορίαν ἀνθρώπων χωρὶς οἰκογενειακὴν παράδοσιν, τὸ κύριον γνώρισμα τῶν ὁποίων ἦτο ἡ ἐργασία. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον ἀργότερον θὰ λεχθῇ «τὸν μὲν Ὀμηρον Λακεδαιμονίων εἶναι ποιητήν... τὸν δὲ Ἡσίοδον τῶν Εἰλώτων»². Εἰς τὴν τελικὴν των ὁμῶς φάσιν τὰ ἡρωϊκὰ ἔπη δὲν ἐψάλλοντο, διὰ νὰ διασκεδάσουν τοὺς ἀνέργους εὐγενεῖς, ἀλλὰ διὰ νὰ ὑπομνήσουν τὴν καταγωγὴν των καὶ διὰ τῆς ἀναφορᾶς εἰς τοὺς μυθικοὺς των προγόνους νὰ δικαιολογήσουν τὰ κληρονομικά των δίκαια. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ἰδίως ἡ «Ἰλιάς» ἔχει προπαγανδιστικὸν χαρακτῆρα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει, ὅτι ἀπέβλεψεν εἰς ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι ἐχρειάζοντο τὴν ποιήσιν ὡς μέσον κοινωνικῆς ἐξασφαλίσεως. Παρὰ τὴν συνειδητὴν αὐτὴν πρόθεσιν, ἀφίνουν ἐν τούτοις καὶ τὰ δύο ἔπη διὰ τῶν ἱστορικῶν των ἀναχρονισμῶν νὰ διαφανῇ, τί συνέβαινεν εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς συνθέσεώς των. Ἐνῶ π. χ. θὰ ἦτο ἀδιανόητον διὰ τοὺς κυρίους τῶν Μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων νὰ ἐξασκοῦν τὰ ἐπαγγέλματα τοῦ δήμου, τώρα ἐργάζονται καὶ οἱ βασιλεῖς :

«Τάχα δ' ἀγρὸν ἴκοντο
 κалὸν Λαέρταο τετυγμένον, ὃν ῥά ποτ' αὐτὸς
 Λαέρτης κτεάτισσεν, ἐπεὶ μάλα πόλλ' ἐμόγησεν»³

Ὁ κεντρικὸς ἥρωες τῆς «Ὀδυσσεΐας» κατασκευάζει τὸ κρεβάτι καὶ τὸ ὑπνοδωμάτιδόν του αὐτοπροσώπως :

1. Ἔργων 293-297. Πρβλ. J. Blusch, *Formen und Inhalt von Hesiods Individuellem Denken*, Bonn 1970, σ. 159.

2. *Πλουτάρχου*, Ἀποφθεγμάτων Λακωνικῶν 1 (p. 323 A).

3. Ὀδυσσεΐας ε 205-207. Πρβλ. 226/27.

«Ἐν λέξει ἀσκητῶ· τὸ δ' ἐγὼ κάμον οὐδέ τις ἄλλος.
 θάμνος ἔφν τανῦφυλλος ἐλαίης ἔρκεος ἐντός,
 ἀκμηγνός θαλέθων· πάχετος δ' ἦν ἤντε κίων.
 τῶ δ' ἐγὼ ἀμφιβάλων θάλαμον δέμον, ὄφρ' ἐτέλεσσα...
 κολλητὰς δ' ἐπέθηκα θύρας, πυκινῶς ἀραρυίας»¹

Ἡ ἐξέλιξις αὐτῆ ἀνάγεται ὁμῶς εἰς τοὺς χρόνους τῆς «Ἰλιάδος», ἢ ὁποῖα παρουσιάζει π. χ. τὸν Πάριν νὰ ἐργάζεται ὡς οἰκοδόμος :

«Ἐκτωρ δὲ πρὸς δῶματ' Ἀλεξάνδροιο βεβήκει
 καλά, τὰ ῥ' αὐτὸς ἔτενξε σὺν ἀνδράσιν, οἱ τότε ἄριστοι
 ἦσαν ἐν Τροίῃ ἐριβόλακι τέκτονες ἄνδρες»²

Εἰς τὴν Βοιωτίαν διὰ τοῦτο τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰῶνος ἡ ἐνασχόλησις μὲ τὴν γῆν ἢ τοὺς κλάδους τῆς ἀναπτυσσομένης βιοτεχνίας ἦτο ἤδη καθεστῶς μὲ μόνην ἐξαίρεσιν, ὅσους ἐκκληρονόμησαν τὴν συνήθειαν νὰ νέμονται τοὺς κόπους τῶν ἄλλων. Ὅπως ὁ Καλβῖνος τὴν παραμονὴν τοῦ βιομηχανικοῦ αἰῶνος τῆς Εὐρώπης θὰ ἐκθειάσῃ τὴν ἐργασίαν ὡς προϋπόθεσιν διὰ τὸν πλοῦτον, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀπόδειξις τῆς θείας χάριτος, ἔχουν καὶ διὰ τὸν Ἡσίοδον οἱ ἄνθρωποι τὴν δυνατότητα νὰ γίνουσι «ἐργαζόμενοι πολὺ φίλτεροι ἀθανάτοισιν»³. Ἐπομένως δὲν ὑπῆρχεν ἠθικὴ διαφορά μεταξὺ τῶν εἰδῶν τῆς πρακτικῆς δραστηριότητος, ἐφ' ὅσον μόνον οἱ ἀργόσχολοι ἦσαν κοινωνικῶς ἀπαράδεκτοι. Ἡ δὴλωσις «ἔργον δ' οὐδὲν ὄνειδος, ἀεργίη δὲ τ' ὄνειδος»⁴ δὲν εἶναι ἀπλῶς μία ἠθικολογικὴ παραίνεσις διὰ τὴν ἀποφυγὴν τῶν πειρασμῶν, τοὺς ὁποῖους προκαλεῖ ὁ ἐλεύθερος χρόνος, ἀλλὰ μία «ἐπαναστατικὴ κραυγὴ»⁵ ἐναντίον ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἐξεμεταλλεύοντο τὴν ξένην προσπάθειαν. Ὅ,τι ἐνδιέφερε τὸν Ἡσίοδον, ἦτο κατὰ βάθος ἡ ἐξουδετέρωσις τῆς πλεονεξίας διὰ τῆς ἐπικρατήσεως γενικῶν κανόνων ζωῆς, οἱ ὁποῖοι νὰ ἐξασφαλίζουσι τὴν ἀντιστοιχίαν μεταξὺ ἐργασίας καὶ ἀμοιβῆς — μίαν δημιουργικὴν ἄμιλλαν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἢ ὁποῖα νὰ ἐπιτρέπη τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἀτομικῶν τῶν δυνατοτήτων. Ὁ Ἡσίοδος δὲν θὰ καταδικάσῃ τοὺς εὐπόρους διὰ τὴν συγκριτικῶς πρὸς ἄλλους μεγαλύτεραν οἰκονομικὴν τῶν ἄνεσιν, ἀρκεῖ νὰ τὴν ἀπέκτησαν διὰ τῆς φιλοπονίας :

1. Ὀδυσσεΐας ψ 189-194.

2. Ἰλιάδος Ζ 313-315. Πρβλ. Φ 37/38, H. Strasburger, Der soziologische Aspekt der Homerischen Epen («Gymnasium», Heidelberg LX τόμ. 1953, σ. 103).

3. Ἐργων 309.

4. Ἐργων 311.

5. V. Ehrenberg, Die Rechtsidee im frühen Griechentum, ὡς ἀν. σ. 135.

«Σοὶ δ' εἰ πλοῦτον θυμὸς ἐέλδεται ἐν φρεσὶ σῆσιν,
ὧδ' ἔρδειν καὶ ἔργον ἐπ' ἔργῳ ἐργάζεσθαι»¹

Βεβαίως ὡς ἀδελφὸς ἐνὸς ὀκνηροῦ καὶ στρεψιδίκου ἀνθρώπου εἶχεν ἀμέσως ἐπίγνωσιν τοῦ γεγονότος, ὅτι δὲν ἔφθανεν μόνον ἡ ἐργατικότητα, διὰ τὰ δικαιολογήσει τὴν μεγάλην περιουσίαν, ἐὰν εἶχεν ὡς προϋπόθεσιν τὴν καταπάτησιν τοῦ δικαίου. Ἡ ἐπιμέλεια ἔπρεπε διὰ τὸν λόγον αὐτὸν νὰ μὴ βασιζέται ἐπὶ ἀδίκων ἐνεργειῶν: «Ἄλλὰ σὸ τῶν μὲν πάμπαν ἔεργ' ἀεσίφρονα θυμόν»². Ὡφείλε δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐνεργῇ μὲ ζῆλον εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἠθικῆς τάξεως, ὅπως τὴν ἐξεθείαζεν ἡ δημοτικὴ κοινωνία διὰ τῆς ὑποχρέωσως τῶν ἱερῶν ἐγγυητῶν τῆς παραδόσεως νὰ κατοχυρώσουν ἀντὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ συμφέροντος τὴν γενικὴν σκοπιμότητα:

«Ἐργάζεσθαι, νήπιε Πέροσσι,
ἔργα, τὰ τ' ἀνθρώποισι θεοὶ διετεκμήραντο»³

Ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος δημοκράτης θὰ ὑπερπηδήσει λοιπὸν τὰ ὅρια καὶ τῆς «κεφαλαιοκρατίας» καὶ τοῦ «κομμουνισμοῦ», ἐφ' ὅσον διὰ τῆς δικαιοσύνης, τὴν ὁποίαν ὀραματίζεται, ἀποκλείει τόσον τὴν ἀσυδοσίαν ὅσον καὶ τὴν δέσμευσιν τῆς πρωτοβουλίας εἰς τὸν κοινωνικὸν κόσμον. Ὁ ἀνταγωνισμὸς («Ἐρις» 1) δὲν εἶναι εἰς τὸ διδακτικὸν του σύστημα ὀπωσδήποτε ἀρνητικὸς παράγων διὰ τὴν πρόοδον καὶ διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ συγγέεται μὲ τὴν φιλονεικίαν («Ἐρις» 2)⁴, ἡ ὁποία ἐλαύνεται ὑπὸ τοῦ φθόνου καὶ ἀνατρέπει τὴν βάσιν τῆς ἐλευθέρως ἀναπτύξεως τῶν προσωπικῶν ἱκανοτήτων. Ἐφ' ὅσον διαλύονται οἱ δεσμοὶ τοῦ αἵματος καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀντιμετωπίζει μόνος του ἕνα μεταβαλλόμενον κόσμον, ὁ ὁποῖος ἐπιβραβεύει τὴν τόλμην, τὴν εὐφυΐαν καὶ τὸν ζῆλον, παρουσιάζεται ὡς κύριον γνῶρισμα τῆς ἀρετῆς ἡ ἐνεργητικότης (τὴν ὁποίαν εἰς τὸ ἀπόγειον τῆς δημοκρατίας ὁ Ἀριστοτοτέλης θὰ θεωρήσῃ — ἐνώπιον τοῦ κινδύνου νὰ ἐξουδετερωθῇ ὁ ἄνθρωπος πολιτικῶς — ὡς ἀνώτατον πλήρωμα τῆς πνευματικῆς ὑπάρξεως). Ἀντὶ τῆς συστηματικῆς ἐκμηδενίσεως τοῦ προσώπου, τὴν ὁποίαν θὰ συστήσουν εἰς τὸν ἄνθρωπον ὡς μέθοδον εὐδαιμονίας τὰ θρησκευόμενα τῆς Ἀνατολῆς ὑπὸ τὰ συνεχῆ δεσποτικά της καθεστῶτα, θὰ θεμελιωθῇ ἀντιθέτως εἰς τὴν Ἑλλάδα ἠθικῶς ἡ δρᾶσις εἰς τὸν ὑπεύθυνον προσωπικὸν της χαρακτῆρα — μία

1. Ἔργων 381/82.

2. Ἔργων 335.

3. Ἔργων 397/98.

4. Ἔργων 11 κ. ἐ.

κοινωνική αξίωσις, ἡ ὁποία ὠδήγησεν ἐπανειλημμένως τὸ ἄτομον εἰς ἀνοικτὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ἄγραφον ἢ γραπτὸν νόμον τῆς πολιτείας.

Τὸ νέον πάντως εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος εἶναι, ὅτι ὁ Ἡσίοδος προέβαλεν — ὡς «*πρώτη ἀτομικότης*»¹ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ — τὴν ἀπαιτήσιν νὰ ὑποκαταστήσῃ ὄχι μόνον τὴν παράδοσιν ἢ τὸ κράτος, ἀλλὰ καὶ τὸν θεὸν εἰς τὴν ἀξιολόγησιν τῶν κοινωνικῶν δεδομένων. Ἡ κριτικὴ αὐτοδυναμίαι τῶν πολιτῶν ἐνώπιον τῶν συλλογικῶν ἀναγκῶν θὰ ἐγκαινιάσῃ ἕκτοτε τὸ Σοφιστικὸν κίνημα. Τὸ κύριον πρόβλημα τῆς σκέψεως θὰ εἶναι ἀπὸ τῆς ὥρας αὐτῆς ἡ μὲν ὀρφωσις τοῦ ἥθους διὰ τῆς σταθμίσεως τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς ἀνεξαρτήτως τῆς θείας στάσεως² ἢ τῶν ἐπισήμως ἰσχυόντων³:

«... Ζεὺς ὑπιβρομέτης, ὅς ὑπέροτατα δώματα ναίει.
κλῦθι ἰδὼν αἰῶν τε, δίκη δ' ἴθυνε θέμιστας
τόνη· ἐγὼ δέ κε, Πέρση, ἐτήτυμα μυθησαίμην»⁴

Ἡ ἀναστάσις τῶν ἠθικῶν ἀξιών, τὴν ὁποίαν ἐπέφεραν ἡ πολεμικὴ, βιοτεχνικὴ καὶ νομισματικὴ χρῆσις τοῦ σιδήρου, ὑπεχρέωσε τὸν ἄνθρωπον ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τοῦ ἱστορικοῦ κόσμου νὰ λάβῃ θέσιν ἐναντι τῶν θρησκευτικῶς καθιερωμένων καὶ νὰ ζητήσῃ, χωρὶς νὰ βασιζέται εἰς τὰ θέσμινα τοῦ παρελθόντος ἢ τὴν βασιλικὴν θέλησιν, ἀλλὰ στήριγμα τὰ διὰ τὴν ὑπαρξίν, τὰ ὁποῖα — ἐφ' ὅσον ἦσαν ἄσχετα πρὸς τὴν συνήθειαν καὶ τὴν διαταγὴν καὶ δὲν ἀντεστρατεύοντο δυναμικῶς τὸ καθεστῶς — ἦσαν ψυχολογικοῦ, μεταφυσικοῦ εἴτε ἰδεολογικοῦ χαρακτήρος. Εἰς τὴν ἄπω Ἀνατολὴν ὁ Βούδας, εἰς τὰ ὄροπέδια τοῦ Ἰράν ὁ Ζωροάστρης καὶ εἰς τὴν Παλαιστίνην ὁ Θίαςος τῶν προφητῶν θὰ συνειδητοποιήσουν τὴν νέαν κατάστασιν καὶ θὰ τονίσουν τὴν σημασίαν τοῦ ἀνθρώπου ἀσχέτως ἢ ἐναντίον ὧν συμβαίνουν εἰς τὸ κοινωνικόν του περιβάλλον. Ἐὰν ἡ βασιλείαι εἰς τὴν κεντρικὴν Ἀσίαν ἐστηρίχθη τελικῶς εἰς τὴν ὠμὴν βίαν, ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμισις ἐγκατέλειπε τὰ δημόσια γεγονότα εἰς τὴν τύχην των, διὰ νὰ βοηθήσῃ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ἀμβλυσιν τῆς αἰσθήσεως τοῦ κακοῦ. Εἰς τὴν Περσίαν ὁ δυναστικὸς οἶκος τῶν Ἀχαιμενιδῶν υἰοθέτησε τὴν ἀντίδρασιν τῆς εὐσεβείας, ἡ ὁποία διένειμε τὸν κόσμον εἰς τὸν θεὸν τοῦ φωτός καὶ εἰς τὸν θεὸν τοῦ σκό-

1. *J. Kühn*, *Eris und Dike. Untersuchungen zu Hesiods "Ἔργα καὶ Ἡμέραι* («*Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaften*», Würzburg II τόμ. 1947, σ. 292).

2. Πρβλ. *E. Wolf*, *Griechisches Rechtsdenken*, ὡς ἀν. σ. 123.

3. Πρβλ. *Th. Birt*, *Perses und die βασιλῆες bei Hesiod* («*Philologische Wochenschrift*», Leipzig XLVIII τόμ. 1928, σ. 188).

4. Ἔργων 8-10.

τους, διὰ τὴν μεταδῶσιν τὴν ἀντιδικίαν αὐτὴν εἰς ὀλόκληρον τὴν ἐγγὺς Ἀνατολήν, ἢ ὅποια μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς Μηδικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὸν θάνατον τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἀντελήφθη τὴν διαμάχην ὡς κοσμικὸν δρᾶμα ἐντὸς τοῦ ἀνθρωπίνου στήθους. Ἐὰν εἰς τὰ βασίλεια τῆς Σαμαρείας καὶ τῆς Ἱερουσαλήμ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία προσηρμόσθη ἀναγκαστικῶς εἰς τὰ γεωργικὰ δεδομένα τοῦ τόπου, ἢ προφητεία ἐπεχείρησε μίαν ἀναδρομὴν εἰς τὸν ἐξιδανικευμένον χῶρον τῆς μνήμης, διὰ τὴν μεταφέρειν ἐκ τοῦ νομαδικοῦ βίου εἰς τὴν ἀγροτικὴν πραγματικότητα τὰ στοιχεῖα τῆς φυλετικῆς συνοχῆς, ἢ ἀνάγκη τῆς ὁποίας μετέθεσεν εἰς τὸ μέλλον τὴν ἀνάστασιν τοῦ ἔθνους ὡς παραχώρησιν τοῦ ὑπερφυσικοῦ τοῦ ἀμύνητος.

Ἐπὶ τοὺς ὅρους αὐτοὺς ἡ Ἀνατολή δὲν ἀντίκρουσε τὴν θέσιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν κόσμον ὡς πολιτικὸν πρόβλημα καὶ ἡ μετέβαλε τὴν ὀρθοκείαν εἰς πρακτικὴν μεταφυσικὴν ἢ ἐδίχασε τὸν κόσμον καὶ τὸν ἀνθρώπον ἢ ἀνέθεσε τὴν λυτρωτικὴν προσδοκίαν εἰς τὴν θεῖαν φροντίδα. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν ἐπορεύθη καὶ ἡ Ἑλλάς διὰ τοῦ Ὀρφισμοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν συνέδεσεν ἀρχικῶς τὸ βιωματικὸν τοῦ περιεχόμενον πρὸς ἓνα ὠρισμένον θεόν, ἀλλὰ μόνον ἀργότερον πρὸς τὸν «ἐλευθερέα Διόνυσον»¹, ὁ ὁποῖος ἤλθε διὰ τῆς ἐκστατικῆς του δυνάμεως εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὸ κράτος τῶν αἰμοβόρων «Τιτάνων»², τὴν αἰτίαν τῆς ὀδύνης καὶ θανάτου. Ἐὰν ὅμως ἡ Ἀνατολή ἐσταμάτησεν εἰς αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖον, ὁ Ἑλληνικὸς κόσμος ἐπέτυχεν ἢ κρατικοποιήσῃ τὸ δίκαιον, ὅπως ἀνήγγειλε τὴν μεταθεολογικὴν αὐτὴν ἐξέλιξιν ὡς προσωπικὸν τοῦ ἐπίτευγμα ὁ πολιτικὸς νομοθέτης:

*«Ταῦτα μὲν κράτει
νόμου βίην τε καὶ δίκην συναρμόσας
ἔρεξα καὶ διήλθον ὡς ὑπεαχόμην»³*

Εἰς τὴν θεμελίωσιν αὐτὴν τῶν κανόνων τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς ἐπὶ τῆς ἀτομικῆς πείρας ἐπρωτοστάτησεν ὁ Ἡσίοδος. Ἐκεῖνος ἀνέ-

1. Πανσανίου, Ἑλλάδος περιηγήσεως I 20, 3. 29, 2.

2. Orphica, ἐκδ. Eug. Abel, Lipsiae - Pragae MDCCCLXXXV, 196, 198, 200 (σ. 230-232), Πρόκειται περὶ τῶν σιδηροφράκτων (Θεογονίας 186) Γιγάντων («ὑποσυχέουσι δὲ τὴν ἐκατέροις διαφοράν», Σχολίων εἰς Ἐδριπίδου Ἐκάβην 472), τοὺς ὁποῖους ὁ ποιητὴς τοῦ βου αἰῶνος π.Χ. Ὀνομάκριτος (Πανσανίου, Ἑλλάδος περιηγήσεως VIII 37, 3) ἐδήλωσε διὰ τοῦ φοβεροῦ ὀνόματος τῶν ταρταρωθέντων ὑπὸ τοῦ Διὸς (Ὀμηρικοῦ ὕμνου εἰς Ἀπόλλωνα 335/36) προγενεστέρων θεῶν (Θεογονίας 424).

3. Σόλωνος, Ἀπόσπ. 24, 15-17 (Diehl).

λαβεν εἰς τὴν αὐγὴν τῆς δημοκρατίας νὰ καθοδηγήσῃ τοὺς ἀνθρώπους ἐξ ὀνόματος τοῦ θεοῦ διὰ τῆς ἐκθέσεως ὅμως τῶν πραγμάτων, ὅπως τὰ ἐξετίμησεν ὁ ἴδιος εἰς τὴν ἰδιωτικὴν του ζωὴν. Ἐὰν ὑπὸ τὴν αὐστηράν του ἀνωνομίαν ὁ Ὅμηρος καλύπτῃ τὴν ἀντικειμενικότητα τῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα διηγεῖται, αὐτὸς θὰ παρουσιάσῃ ὡς ἀπόδειξιν τῆς ὀρθότητος τῶν ἀπόψεών του, ὅ,τι ὅλοι ἀνεξαιρέτως ἦσαν εἰς θέσιν νὰ διαπιστώσουν. Δὲν περιορίζεται λοιπὸν εἰς τὴν ἀνεκδοτολογίαν, ἀλλὰ παρουσιάζει τὰ βιώματά του ὡς πρότυπα καθολικῶν ἐξελίξεων καὶ καταστάσεων.

Ἡ ἔξαρσις αὐτῆ τῆς αὐθεντικότητος εἰς τὴν ὑποδειγματικὴν τῆς σημασίαν θὰ καταστῆ ἕκτοτε μοιραία διὰ τὴν Ἑλλάδα. Θὰ σημάνῃ κατ' ἀρχὴν μίαν ἄνευ προηγουμένου κινητοποίησιν τῶν πνευματικῶν δυνάμεων, διὰ νὰ φανῇ ὁ συγκεκριμένος ἄνθρωπος χωρὶς ὑπερφυσικὴν κάλυψιν ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ὅσον γενικωτέρα θὰ εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ τῶν προσωπικῶν ἐκτιμήσεων, τόσον ἐπιτακτικωτέρα θὰ θεωρῆται ἡ παραδοχὴ των. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ Ἑλλὰς θὰ ὑπερπηδήσῃ τὰ ἰδιαίτερα στοιχεῖα τῆς ἐμπειρίας χάριν τῶν γενικῶν κρίσεων. Θὰ ἐγκαταλείψῃ μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου τὴν σπουδὴν τῶν κοινωνικῶν ζητημάτων εἰς τὴν μεταβλητὴν των διάστασιν, διὰ νὰ δηλώσῃ «τὰ αἰεὶ ὡσαύτως κατὰ ταῦτὰ ἔχοντα»¹. Ἡ *propositio universalis* θὰ ἐξουδετερώσῃ τελικῶς τὴν ἠθικὴν χάριν τῆς ὄντολογίας παρὰ τὴν προσπάθειαν τοῦ Ἀριστοτέλους νὰ προσγειώσῃ τὴν ἔρευναν εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, τὰ ὁποῖα ἐνώπιον τοῦ συντριβομένου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος ἤτο ἐνδεχόμενον «καὶ ἄλλως ἔχειν»². Ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὰ θέματα τῆς συλλογικῆς ζωῆς μὲ δυσκολίαν συνοψίζονται εἰς μίαν ἀπλῆν πρότασιν διὰ τὴν ἀνομοιότητα «τῶν τε ἀνθρώπων καὶ τῶν πράξεων» καὶ διὰ τὸ «μηδέποτε ἡσυχίαν ἄγειν τῶν ἀνθρώπων»³, ἔμειναν βασικῶς ἐκτὸς προσοχῆς. Ἡ Σοφιστεία βεβαίως θὰ σπουδάσῃ τὰ κοινωνικὰ θέματα, διὰ νὰ δείξῃ ὅμως τὸν συμβατικὸν των χαρακτῆρα, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ χωρὶς ἀντίδρασιν ἢ μεταπολίτευσις. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον θὰ ὑποτιμηθοῦν ἀκόμη περισσότερο τὰ μεταλλακτικὰ στοιχεῖα τῆς ἀστικῆς συνυπάρξεως καὶ ἡ ἐπιστήμη θὰ ζητήσῃ τὸν ἀμετάβλητον παράγοντα ὑπὸ τὰ ἐμπειρικὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα θὰ χάσουν μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου τὴν ἀρχικὴν των περιωπὴν.

1. Πλάτωνος, Φαίδωνος 80 A/B.

2. Ἀριστοτέλους, Περὶ ψυχῆς Γ' 10 (p. 433 a 29/30), Ἡθικῶν Νικομαχείων Ζ' 5 (p. 1140 a 31/32, 35, 1141 b 11).

3. Πλάτωνος, Πολιτικοῦ 294 B.

Τὴν ἐξέλιξιν αὐτὴν ὑπεβοήθησεν ὁ γραπτὸς ὀρισμὸς τῶν (φθειρομένων) ὁμοειδῶν ἀντικειμένων τοῦ ἐμπορίου, ἢ κυκλοφορία (εὐτελῶν) κερμάτων ἀντικρυσματικῆς ἀξίας καὶ ἀργότερον ἢ προσπάθεια τῆς στηρίξεως τοῦ (ἀνατρεπομένου) πολιτικοῦ κόσμου διὰ τῆς ἐξιδανικεύσεως τῶν καταστατικῶν του ὄρων. Εἰς τὴν ἀφετηρίαν ὅμως τῆς ἐξελιξέως εὐρίσκεται ἡ τιμὴ, τὴν ὁποῖαν ἀπέδωσεν ἡ κοινὴ γνώμη ἐντὸς τῶν ἀστικῶν κέντρων τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸ πρόσωπον ἐναντίον τελικῶς τῶν ἰδικῶν τῆς ἀπαιτήσεων. Ἐὰν ὁ Ἡσίοδος συνεβούλευε τὸν ἀδελφόν του νὰ προσέχη τὴν κριτικὴν τῶν ἄλλων, διότι θὰ ἦτο δυνατόν νὰ τὸν βλάβῃ («δεινὴν δὲ βροτῶν ὑπαλεύεο φήμη»¹), ἀπεδείκνυεν, ὅτι ἀπὸ τοῦ 8ου αἰῶνος π.Χ. ἡ ἀποψις τῶν πολλῶν δὲν καθώριζεν ὅπωςδῆποτε τὴν πρᾶξι, ὅτι δηλαδὴ τὰ κριτήρια τῆς συμπεριφορᾶς ἦσαν ἕκτοτε ὑποκειμενικοῦ χαρακτῆρος. Ἐκ τῆς ἀντιθέσεως αὐτῆς μεταξὺ κοινωνικοῦ αἰσθητηρίου καὶ ἰδιωτικῆς γνώμης τὴν νίκην ἀπέσπασεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ ἄτομον. Εἰς τὸν ἀγῶνα τῶν ἀστῶν ἐναντίον τῶν ἀριστοκρατικῶν προνομίων, διὰ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπῆρχε λογικὴ ἐξήγησις, κατερρίφθησαν ὅλα τὰ (φυλετικὰ ἢ θρησκευτικὰ) ἐρείσματα τῆς ζωῆς, τὰ ὁποῖα δὲν ἦτο δυνατόν νὰ παρουσιάσουν γενικὸν χαρακτῆρα. Ὅσοι ἐπομένως ἦσαν εἰς θέσιν νὰ παραστήσουν τὴν ἀποψίν των ὡς καθολικὴν ὑπόθεσιν, ἀπεκαλύφθησαν αὐτομάτως ὡς ὁδηγοὶ τῆς ζωῆς. Ἐὰν ὁ Ἡσίοδος δὲν ἐξεπροσώπησε μίαν ὀρισμένην αὐθεντίαν εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν θείων καὶ τὴν προσπάθειαν τῆς διαμορφώσεως τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, προέβαλε τὴν ἀξίωσιν τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας τοῦ κόσμου βασιζόμενος εἰς τὴν λογικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν του κρίσιν.

Τὸ πρᾶγμα θὰ ἦτο ἀδιανόητον, ἐὰν ὁ ἄσημος βοσκὸς τῆς Βοιωτίας, ὁ ὁποῖος εἶχε τὸ θάρρος νὰ χλευάσῃ τοὺς συναδέλφους του («ποιμένες ἄγραυλοι, κάκ' ἐλέγχεα, γαστέρες οἶον»²), δὲν ἦτο βέβαιος διὰ τὴν ἀπήχησιν τῶν θεωριῶν καὶ τῶν παραινέσεών του διὰ τῆς τέχνης τοῦ λόγου. Ἐὰν ἐπιχειρῇ «νὰ ἐπηρεάσῃ ἀμέσως τὴν ζωὴν», δὲν μαρτυρεῖ μόνον τὴν συγκριτικῶς πρὸς τὴν κοινότητα «ὑπερτέραν ἰδικήν του σύνεσιν»³, ἀλλὰ καὶ τὴν πεποίθησιν, ὅτι μεταξὺ τῶν συμπολιτῶν του ἡ πειθὴ εἶναι συνάρτησις τῆς ποιότητος καὶ τοῦ εἶδους τῆς ἐκφράσεως. Ἐὰν ἀργότερον ὁ Φωκυλίδης θὰ ἐρωτήσῃ,

«τί πλέον γένος εὐγενὲς εἶναι
οἷσ' οὐτ' ἐν μύθοισ' ἔπεται χάρις οὐτ' ἐνὶ βουλή»⁴,

1. Ἔργων 760.

2. Θεογονίας 26.

3. W. Jaeger, *Paideia*, ὡς ἀν. σ. 111.

4. Ἀπόσπ. 3 (Diehl).

θὰ ἐπικυρώση αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν μετάρθεσιν τῆς προσωπικῆς ἀξίας ἐκ τῶν κοινωνικῶν συμβάσεων εἰς τὸν τρόπον τῆς παρουσιάσεως τῶν γεγονότων. Ὡς ἀλληγορία διὰ τὴν αἰσθητοποίησιν ἠθικῶν αἰτημάτων¹ καὶ ὡς στοιχειώδης δικανικὴ ἐπιχειρηματολογία² ἡ ποιησις παρουσιάζεται ἀπὸ τοῦ Ἡσιόδου καὶ ἐξῆς ὡς πολιτικὴ δύναμις διὰ τὴν ἀνασύνταξιν τῆς κοινωνίας.

Ὅσον λοιπὸν ἀνεπτύσσετο εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ ἀστικὸς βίος, τόσον τὰ σημαντικώτερα ζητήματα τῆς ὑπάρξεως ἔδωσαν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἐξαρτῶνται βασικῶς ἐκ τῆς ρητορείας. Ἡ πνευματικὴ αὐτὴ κατεῦθυνσις, ἡ ὁποία ἐτόνισε τὴν παιδευτικὴν ἀξίαν τοῦ λόγου, ὥστε ἡ θεωρητικὴ σκέψις εἰς τὴν πολιτικὴν τῆς διάστασιν νὰ δημιουργῆ, ἀντὶ νὰ ἐξηγῆ ἀπλῶς τὰ δεδομένα τῆς συμβιώσεως, εἶχε θετικὴν σημασίαν, μόνον ἐφ' ὅσον οἱ μέτοχοι τοῦ κράτους ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἔχουν προσωπικὴν ἐποπτεῖαν τῶν συλλογικῶν ὑποθέσεων. Ἀφ' ἧς στιγμῆς ὅμως οἱ ἀμέσως ἐνδιαφερόμενοι ἔπαυσαν διὰ τῆς ἐξογκώσεως τῶν πόλεων, τῆς ἀναπτύξεως τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου, τῆς διαφοροποιήσεως τῶν ἐπαγγελματικῶν καὶ μορφωτικῶν σχέσεων καὶ τῆς προκλήσεως τετελεσμένων γεγονότων ὑπὸ τῆς μυστικῆς διπλωματίας νὰ γνωρίζουν τὰ προβλήματα τῶν, ἐδημιουργήθη μία ἐντελῶς νέα κατάστασις. Ἐκ τοῦ ρήγματος μεταξὺ ἀντιλήψεως καὶ πραγματικῶν συνθηκῶν προέκυψεν ἡ μεσίτευσις τῆς ἐμπειρίας τῶν γενικῶν θεμάτων, ἡ δυνατότης τῆς ἀλλοτριώσεως τῶν πολιτῶν διὰ μέσου τῆς θελήσεώς των. Ἐκτοτε ἦτο δυνατόν εἰς τὰ πλαίσια τῶν δημοκρατικῶν πολιτευμάτων «κατὰ νόμους ἄρχειν καὶ παρανόμως»³, οὐσιαστικῶς «παρανομεῖν κατὰ νόμον»⁴.

Ἐνώπιον τῆς καταστάσεως αὐτῆς ἡ φιλοσοφία διέπραξε τὸ κεφαλαῖῶδες σφάλμα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Ἐνῶ ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον μετὰ τὴν ἀποστολὴν νὰ ὀρίση, πῶς ἐξασφαλίζεται ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἐντὸς τῆς πόλεως εἶχε παύσει νὰ ἐξαρτᾶται πρακτικῶς ἐκ τῶν φυσικῶν καὶ τῶν θείων δυνάμεων, ἐγκατέλειπε τὴν διερεύνησιν τῶν αἰτιωδῶν σχέσεων τῆς συνυπάρξεως, διὰ νὰ ζητήσῃ καταφύγιον εἰς τοὺς χώρους τῆς καθαρᾶς λογικῆς καὶ διὰ τῆς ὑπερβάσεως αὐτῆς τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ κόσμου εἰς μίαν «μεταφυσικὴν» περιοχὴν, ἢ προσέγγισις τῆς ὁποίας ἐπέβαλλε τὴν ἐκμηδένισιν τῶν κοινωνικῶν φροντίδων. Ἡ κατάληξις αὐτὴ ἔτερμάτισε τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν, εἰς τὴν ἱστορικὴν ἀφετη-

1. Πρβλ. *M. Puelma*, Sänger und König («Museum Helveticum, Basel/Stuttgart XXIX τόμ. 1972, σ. 99).

2. Πρβλ. *J. Klowski*, Zum Entstehen der logischen Argumentation («Rheinisches Museum für Philologie», Frankfurt A. M. CXIII τόμ. 1970, σ. 137).

3. Πλάτωνος, Πολιτικοῦ 302 E.

4. (Ψευδο-) Ἰπποκράτους, Περί διαίτης I 24, 1.

ρίαν τοῦ ὁποίου ὁ Ἡσίοδος ἐπέτυχε νὰ συναιρέσῃ τὴν γνῶσιν καὶ τὴν πράξιν, τὴν θεωρίαν καὶ τὴν ἠθικὴν, τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν δημοκρατίαν εἰς μίαν καὶ μόνην ὑπόθεσιν, ἡ σπουδὴ τῆς ὁποίας ἐνεφανίσθη τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς «κυριωτάτη καὶ μάλιστα ἀρχιτεκτονικὴ ἐπιστήμη»¹.

---

1. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Νικομαχείων Α' 1 (p. 1094 a 26/27).